
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

P. J. Parsons και *J. Rea* (γενικοί εκδότες), *The Oxyrhynchus Papyri*, τ. 59 [Egypt Exploration Society, Greco-Roman Memoirs 79], Λονδίνο 1992, σελ. 213, πίν. 8.

Συλλογικός αυτός ο τόμος της σειράς των παπύρων της Οξυρύγχου, περιλαμβάνει φιλολογικά κείμενα και έγγραφα, δημόσια και ιδιωτικά, εκδομένα από μια πλειάδα ερευνητών, ανάμεσα στους οποίους και μια Ελληνίδα.

Η πρώτη ομάδα παπύρων απαρτίζεται από νέα ποιητικά κείμενα (στ. 1-50). Τα δύο πρώτα (3963-4) εκδίδονται από τον M. L. West, ο οποίος, ακολουθώντας τον E. Lobel, τα αποδίδει στον «ομηρικό» *Μαργίτη*. Το τρίτο και σημαντικότερο κείμενο (3965) εκδίδεται από τον P. J. Parsons και αποτελείται από 47 σπαράγματα ενός κυλίνδρου που περιείχε ελεγείες του Σιμωνίδη του Κείου. Λίγα από τα σπαράγματα αυτά περιέχουν αρκετό κείμενο ώστε να διακρίνεται κάποιον συνεχόμενο νόημα, τα απ. 1+2 όμως, που συμπληρώνονται ενμέρει από τον P. Oxy. 2327, περιέχουν κείμενο που είναι και εκτεταμένο και εξαιρετικά ενδιαφέρον, μια και προέρχεται από την ελεγεία του ποιητή με θέμα τη μάχη των Πλαταιών· στην ίδια ελεγεία ανήκουν οπωσδήποτε το απ. 5 και πιθανότατα τα απ. 10, 13(;), 19, 21 και 22. Τα απ. 12, 13(;) και 20 ανήκουν στην ελεγεία του ίδιου ποιητή με θέμα τη ναυμαχία του Αρτεμισίου, αν διαβάσουμε και συμπληρώσουμε *Ζήτην και*] *Κάλαι*[ν στο απ. 20.5 (πρβ. σχόλιο στον Απολ. Ρόδιο 1.211-5c), όπως είναι σχεδόν βέβαιο. Στο απ. 26 οι στ. 5-12 περιέχουν τμήματα των στ. 6-13 ενός ποιήματος του Σιμωνίδη που μας ήταν γνωστό από τον Στοβαίο 4.34.28. Το κέρδος μας από την ταύτιση του κειμένου του σπαράγματος είναι η απόδειξη που προσφέρει ότι (α) στην εκτενέστερη μορφή με την οποία παραδίδεται το απόσπασμα από τον Στοβαίο σε έναν από τους κώδικες του δεν πρόκειται για τμήμα από ένα ποίημα αλλά για δύο τμήματα από ισάριθμα ποιήματα (στ. 1-5 και 6-13· οι άλλοι δύο κώδικες του Στοβαίου παραλείπουν τους στ. 1-5), και (β) το παράθεμα του Στοβαίου (οπωσδήποτε το δεύτερο τμήμα του) δεν αποτελεί, όπως είχαν υποστηρίξει ο Wilamowitz και άλλοι φιλόλογοι, ποιητική δημιουργία του Σιμωνίδη από την Αμοργό (που γράφεται πάντοτε «Σιμωνίδης» τόσο από τον Στοβαίο όσο και τους άλλους βυζαντινούς συγγραφείς που τον παραθέτουν)· το αν το πρώτο τμήμα, στ. 1-5, οφείλεται επίσης στη γραφίδα του Σιμωνίδη, παραμένει αβέβαιο, αν και φαίνεται πολύ πιθανό. Τα κείμενα όλων αυτών των νέων ποιημάτων περιλαμβάνονται τώρα στη δεύτερη εκδοση του γνωστού έργου του M. L. West, *Iambi et elegi graeci*, τ. 2, Λονδίνο 1992, που τυπώθηκε ταυτόχρονα με τον παρουσιαζόμενο τόμο. Ο West ενσωματώνει στο κείμενό του πολλές από τις προτάσεις που είχε κοινοποιήσει στον εκδότη του 3965 (ο οποίος τις παραθέτει στα σχόλιά του) και

αναμφίβολα σε πολλά σημεία η έκδοσή του του Σιμωνίδη είναι πιο αναγνώσιμη· η συντηρητικότερη όμως έκδοση του Parsons και οι εξαντλητικές σημειώσεις του, τόσο οι παπυρολογικές όσο και οι φιλολογικές (η έκδοση καλύπτει 45 σελίδες), δύσκολα θα ξεπεραστούν ή θα μπορέσουν να επαυξηθούν, αν δεν εμφανιστούν νέα αποσπάσματα από τις ελεγείες αυτές.

Τα φιλολογικά κείμενα του δεύτερου μέρους του τόμου (σσ. 51-84) είναι σπαράγματα από κωμωδίες (3966-73). Από τα αποσπάσματα αυτά μόνο ένα (3967) έχει ταυτιστεί: περιέχει τμήματα από τον *Μισούμενο* του Μενάνδρου και, σε συνδυασμό με τον P. Oxy. 2656 (τον οποίο η εκδότρια, η M. Maehler, επανεξετάζει, διορθώνοντας σε μερικά σημεία τις αναγνώσεις του πρώτου του εκδότη, του E. G. Turner), βελτιώνουν αισθητά το κείμενο των στίχων 381-403 του έργου. Τα υπόλοιπα κείμενα εκδίδονται από τον E. W. Handley, έναν από τους εγκυρότερους μελετητές του Μενάνδρου και, γενικότερα, της νέας κωμωδίας. Από αυτά οι αρ. 3966 και 3968-9 ίσως ανήκουν σε μενάνδρειες κωμωδίες. Ο εκδότης παρέχει πλήρη και διεξοδικό σχολιασμό, διερευνώντας όλες τις πτυχές και εξετάζοντας όλες τις λεπτομέρειες των μικρών αυτών κειμένων.

Η τρίτη ενότητα του τόμου (σσ. 85-118) περιλαμβάνει δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου. Η πρώτη ομάδα (3973-84), που εκδίδεται από τον Αυστραλό παπυρολόγο J. E. G. Whitehorne, αφορά κυρίως στρατηγούς νομών της ρωμαϊκής περιόδου, με πολλές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις αρμοδιότητές τους· καλά τεκμηριωμένη είναι η σημείωση του εκδότη στο 3974.6 όπου, διορθώνοντας το σχετικό λήμμα του *LSJ* και του *Suppl.*, επισημαίνει ότι *θεαγός* είναι ένας ιερέας που μεταφέρει θεούς (=όχι αγάλματα θεών αλλά νεκρούς, δηλ. πτώματα ή μούμιες ανθρώπων ή ιερών ζώων)· η λέξη *θεαγεία* στον στ. 18 εμφανίζεται για πρώτη φορά. Από τα υπόλοιπα κείμενα επισημαίνω άλλα δύο *addenda lexicis*, στον πάπ. 3979: *συλλαυρίτης* = *συλλαυρίτης*, αυτός που ζει στον ίδιο δρόμο, και (*λινᾶ*) *σέμεστα*, άγνωστης ετυμολογίας και σημασίας. Τα τρία τελευταία κείμενα αυτής της ενότητας (3985-7) εκδίδονται, με πλούσιο σχολιασμό, από τον H. Maehler· το πρώτο (473 μ.Χ.) αφορά τον διορισμό ενός *νομικαρίου*· το δεύτερο (474 μ.Χ.) είναι σπάραγμα από ένα συμφωνητικό ανάμεσα στον ίδιο νομικό και δύο άτομα που αποκαλούνται *πριμικύριοι τῶν κυεσσιωναρίων* (=πριμικήριοι τῶν κουαιστιωναρίων) *τάξεως ἡγεμονίας ἐπαρχίας Ἀρκαδίας*· το τρίτο (532 μ.Χ.·) αναφέρεται σε μια λειτουργία για την οποία ελάχιστα γνωρίζουμε, του *πρωτοδημότου* ενός *κοινοῦ τῶν λευκαντῶν*.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος του τόμου (σσ. 119-88) εκδίδονται 21 ιδιωτικές επιστολές που χρονολογούνται από τον 2ο έως και τον 6ο/7ο αι. (3988-4008). Τα κείμενα αυτά είχαν εκδοθεί αρχικά από την H. G. Ioannidou ως διδακτορική διατριβή στο University College London· εδώ δημοσιεύονται σε βελτιωμένη μορφή, για την οποία υπεύθυνος είναι ο J. Rea. Οι επιστολές καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα δημόσιων και, κυρίως, ιδιωτικών δραστηριοτήτων, αλλά το μέγιστο ενδιαφέρον έγκειται στη γλώσσα τους. Η εκδότρια προσφέρει έναν πλουσιότατο, συχνά εξαντλητικό, ετυμολογικό, γραμματικό, συντακτικό και πραγματολογικό σχολιασμό, με παράλληλα από άλλα παπυρικά

κείμενα (μερικά από τα οποία διορθώνει) και παραπομπές σε σχετικά βοηθήματα. Αβεβαιότητες παραμένουν, μια και τα ελληνικά των γραφένων σε ορισμένες περιπτώσεις είναι τουλάχιστο περίεργα, ενώ στα κείμενα ανταλλάσσονται πληροφορίες για θέματα γνωστά και οικεία στους αλληλογραφούντες αλλά καλυμμένα από πέπλο μυστηρίου όσον αφορά τον εκδότη. Επισημαίνω τη νέα λέξη *γνάψιμος* (4004.13) και τη διεξοδική συζήτηση για τη μορφή και τη σημασία της λέξης *ράχνη* (4004.14· το λήμμα *ράχνος* στο *LSJ* πρέπει να διορθωθεί ανάλογα). Πρόκειται για μια ευσυνείδητη και προσεγμένη εκδοτική εργασία που, παρεμπιπτόντως, τιμά την ελληνική πατυρολογία.

Ο τόμος τελειώνει με πλήρη ευρετήρια λέξεων και 8 πίνακες. Ελάχιστα τυπογραφικά σφάλματα αμαυρώνουν τη λαμπρή αυτή έκδοση· ο ικανότατος τυπογράφος, που βρέθηκε αντιμέτωπος με ένα ιδιαίτερα περίπλοκο υλικό, μας έδωσε μια έκδοση που πράγματι διακρίνεται από «*phenomenal accuracy*», όπως αναφέρεται στην εισαγωγή· το μόνο της ελάττωμα είναι μερικά λατινικά ερωτηματικά στα ελληνικά κείμενα και ελάχιστοι εσφαλμένοι τονισμοί, για τους οποίους όμως υπεύθυνοι είναι οι εκδότες. Το έργο βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τους προηγούμενους τόμους της σειράς —και αυτή είναι η μεγαλύτερη φιλοφρόνηση που μπορεί να απευθύνει κανείς στους δύο γενικούς συνεκδότες του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

Demetre Davaas, Homo antitragicus. Eine Untersuchung des Exkurses der Philosophie über die Tragödie, Φραγκφούρτη, Peter Lang, 1990, σελ. ix, 154

Το υπό κρίση βιβλίο υποβλήθηκε ως διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Κοινωνικών Επιστημών του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου το 1988 και, όπως δηλώνει ο υπότιτλος του, φιλοδοξεί να αποτελέσει συμβολή στη διερεύνηση του αντιτραγικού στοιχείου σύμφωνα με την περί τραγωδίας θεωρία της φιλοσοφίας· όπως όμως διαπιστώνεται από την ανάγνωση της μελέτης και ιδιαιτέρως του επιλόγου της (σσ. 130 κ.ε.), η ανίχνευση αντιτραγικής διάθεσης εντοπίζεται και στους ίδιους τους τραγικούς, με προεξάρχοντα τον Σοφοκλή στον *Οιδίποδα Τύραννο*. Πράγματι, ο συγγρ. αφορμάται από το χωρίο 979-83, όπου η Ιοκάστη διακηρύσσει ότι το καλύτερο για τον άνθρωπο είναι να ζει όπως μπορεί και να μην δίνει σημασία στα όνειρα ή σε άλλα προειδοποιητικά σημάδια, ώστε να ζήσει όσο πιο αμέριμνα γίνεται. Κατά τον συγγρ., εδώ έχουμε μια έκφανση του αντιτραγικού, αφού η βασίλισσα προσπαθεί να αποφύγει την πραγματικότητα και την οδύνη που αυτή συνεπάγεται (σ. 1). Ωστόσο, τα πράγματα δεν έχουν ακριβώς έτσι, αν κανείς παρακολουθήσει την πορεία της δράσης. Ο Άγγελος δεν έχει αποκαλύψει ακόμη ότι ο Οιδίπους δεν είναι παιδί του Πόλυβου και της Μερόπης, αλλά έχει μόνο αναγγείλει τον θάνατο του βασιλιά της Κορίνθου, γεγονός που έχει προκαλέσει τη θριαμβολογία της Ιοκάστης (973), αφού φαίνεται ότι, κατά το ένα τουλάχιστον σκέλος, ο χρησμός

που δόθηκε στον Οιδίποδα δεν πραγματοποιήθηκε. Είναι, επομένως, πρόωρος και ανακριβής ο ισχυρισμός του συγγρ. ότι η βασίλισσα διαισθάνεται τη φριχτή αλήθεια και προσπαθεί να την αποφύγει και συγχρόνως να αποτρέψει την τραγική έκβαση των ερευνών του Οιδίποδα. Ήδη, λοιπόν, η αφετηρία των συλλογισμών της εργασίας είναι επισφαλής. Επίσης, δεν πιστεύω ότι το γεγονός της δραματοποίησης μη αττικών μύθων¹ είναι επαρκής ένδειξη ότι τόσο οι τραγικοί ποιητές όσο και οι θεατές (που αποδοκίμασαν και τιμώρησαν τον Φρόνιχο για το έργο του *Μιλήτου ἄλωσις*, γιατί έφερε στη μνήμη τους συμφορές της Αθήνας²) θέλησαν να κρατήσουν την πόλη τους μακριά από επώδυνες καταστάσεις, διακατέχονταν δηλαδή από το «αντιτραγικό σύνδρομο» (πρβ. σσ. 32 κ.ε.). Το ότι ο *Ιππόλυτος*, π.χ., διαδραματίζεται στην Τροιζήνα, και όχι στην Αθήνα, δεν σχετίζεται, κατά τη γνώμη μου, τόσο με την προσπάθεια απομάκρυνσης του τραγικού από την Αθήνα όσο με τον αιτιολογικό μύθο για την καθιέρωση της λατρείας του ήρωα. Η δοξολόγηση των Αθηνών, εξάλλου, ως ασύλου για κάθε απροστάτευτο ή κατατρεγμένο ενδέχεται να υπαγορεύθηκε από πολιτικούς λόγους, και όχι από την τάση να παρασταθεί μόνο η θετική πλευρά της ζωής και να εξοριστεί η αρνητική. Επιπλέον, η αξιοποίηση διαφόρων μη τοπικών μύθων οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, στο γεγονός ότι η μυθολογία αποτελούσε τη διαρκή παρακαταθήκη τραγικών θεμάτων, και, όπως είναι γνωστό, από τους μύθους ο τρωικός πόλεμος με τα προπολεμικά και μεταπολεμικά του γεγονότα είχε αποσπάσει τη μερίδα του λέοντος³. Στη φύση του διαθέσιμου υλικού, και όχι στην αντιτραγική πρόθεση των ποιητών ή την αντιτραγική προσδοκία των θεατών, ανάγεται η επιλογή μη τοπικών θεμάτων από τους αθηναίους τραγικούς⁴.

Το βιβλίο αποτελείται από πέντε ενότητες και δεκαεφτά υποενότητες, οι οποίες μάλλον παρεμποδίζουν την ανάπτυξη του θέματος από τον συγγρ. και δεν συντελούν στη συνθετική του πραγμάτευση. Μερικά ζητήματα, όπως το πρόβλημα της αριστοτελικής κάθαρσης (σσ. 78 κ.ε.), γίνονται αντικείμενο υπερβολικά υπαινικτικής πραγμάτευσης⁵. Οι εκτενέστατες, αντίθετα, υποσημειώσεις (η

1. Ο συγγρ. (σ. 53, σημ. 9) παραδέχεται ότι ο Σοφοκλής δραματοποίησε αττικούς μύθους σε χαμένα σήμερα έργα του (για τα οποία βλ. S. L. Radt, «Sophokles in seinen Fragmenten», στον συλλογικό τόμο H. Hofmann (έκδ.), *Fragmenta dramatica*, Γοττίγγη 1991, σσ. 79-109, ιδιαίτερα σ. 86), αλλά αμφισβητεί το επώδυνο περιεχόμενό τους και τείνει να υποστηρίξει, χωρίς όμως πειστική επιχειρηματολογία, ότι εισηγητής του τραγικού στην πόλη είναι ο Ευριπίδης.

2. Για μια ορθή, κατά την άποψή μου, ερμηνεία της απόρριψης του συγκεκριμένου έργου βλ. M. Heath, *The Poetics of Greek Tragedy*, Λονδίνο 1987, σ. 9.

3. Ο K. Dowden, *The Uses of Greek Mythology*, Λονδίνο 1992, σσ. 18-20, ομαδοποιώντας τα θέματα της *Βιβλιοθήκης* του Απολλοδώρου, παρατηρεί ότι τα κεφάλαια που αφορούν τους αθηναϊκούς μύθους ενσωματώθηκαν εκ των υστέρων στον μυθολογικό κορμό, όταν η Αθήνα ανέλαβε τον ρόλο του διαμορφωτή και του διαμεσολαβητή της μυθολογικής παράδοσης.

4. Την αντιδιαστολή της Αθήνας ως χώρου δράσης από τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις εντόπισε και ερμήνευσε πολιτικά, και όχι φιλοσοφικά, ο A. F. H. Bierl, *Dionysos und die griechische Tragödie*, Τυβίγγη 1991, σσ. 45 κ.ε.

5. Οι περί καθάρσεως θεωρίες συζητούνται, π.χ., σε πέντε σελίδες. Βλ. τώρα E. Belfiore,

αναλογία κειμένου και σημειώσεων είναι 2:1) δείχνουν την καλή κατάρτιση του συγгр., αλλά δεν συμβάλλουν πάντοτε στην τεκμηρίωση των απόψεών του. Στη συνέχεια θα περιοριστώ σε λίγες μόνο ενδεικτικές παρατηρήσεις.

Σελ. 2: Η άποψη του συγгр. ότι *άμαρτία* στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά την ανημποριά του ανθρώπου απέναντι στις μεταβολές της τύχης, οι οποίες προκαλούν στον θεατή τον θαυμασμό, τον *έλεον* και τον *φόβον* για τον πληττόμενο ήρωα με βάση το αίσθημα της φιλανθρωπίας, δεν ευσταθεί. Η λέξη, όπως είναι γνωστό, σχετίζεται περισσότερο με την άγνοια του ήρωα και τους γνωσιοθεωρητικούς περιορισμούς του που τον οδηγούν σε λανθασμένες εκτιμήσεις και επιφέρουν τελικά την καταστροφή.

Σελ. 17: Όταν ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του υποστηρίζει ότι το έπος και η τραγωδία μοιράζονται ορισμένα μέρη, ενώ η τραγωδία διαθέτει και μέρη που δεν απαντούν στο έπος, αυτό δεν σημαίνει καθόλου ότι η ιδιοτυπία της τραγωδίας έγκειται στην παρουσία του τραγικού, όπως ισχυρίζεται ο συγгр. Μια απλή ανάγνωση του βιβλίου του Redfield για την τραγωδία του Έκτορα στην *Ιλιάδα*, που πρόσφατα έχει μεταφραστεί και στη γλώσσα μας, θα αρκούσε για να δείξει την παρουσία του τραγικού και στο ηρωικό έπος.

Σελ. 50: Δεν διευκρινίζεται επαρκώς σε τι συνίσταται η τραγικότητα των ηρώων στον Ίωνα του Ευριπίδη.

Σελ. 123: Δεν συζητείται καθόλου το πρόβλημα της προτεραιότητας σχετικά με τις δύο *Ηλέκτρες*, και εκλαμβάνεται ως αυτονόητη η προτεραιότητα της σοφότητας, κάτι που ενδέχεται, βέβαια, να είναι ορθό, αλλά δεν είναι διόλου αυταπόδεικτο.

Σελ. 131-133: Για τη συμπεριφορά του Οιδίποδα ο συγгр. θα μπορούσε να συμβουλευτεί τώρα το εξαιρετικά σημαντικό και διαφωτιστικό άρθρο του B. Manuwald, «Oidipus und Adrastus: Bemerkungen zur neueren Diskussion um die Schuldfrage in Sophokles' "König Oidipus"», *RhM* 135 (1992) 1-45.

Σελ. 136: Ο Τειρεσίας ζητάει τη θυσία του Μενοικέα για να σωθεί η πόλη, δεν υποστηρίζει όμως ότι με αυτόν τον τρόπο θα ματαιωθεί η μάχη, όπως πιστεύει ο συγгр.

Σελ. 137: Η απόδοση του *ματεύω* με τη συμπλοκή «*sinnlose Tätigkeit*» είναι ατυχής: το ρήμα σημαίνει «αναζητώ, ερευνώ, εξετάζω».

Συνοψίζουμε: η κατεύθυνση της εργασίας είναι φιλοσοφική και λιγότερο φιλολογική, μολονότι το υλικό της προέρχεται από τον χώρο της κλασικής γραμματείας, με αποτέλεσμα ο σκελετός της να είναι εύθραυστος. Κανείς δεν θα αμφισβητούσε ότι στην τραγωδία αποδίδεται ιδιαίτερα εποικοδομητικός ρόλος στον φόβο, ότι διδακτικός της στόχος είναι η αποφυγή αλαζονικών ακροτήτων και η συνειδητοποίηση της εφήμερης φύσης του ανθρώπου, ο οποίος με ενστικτώδη τρόπο επιζητεί την ευτυχία και αποφεύγει τη δυστυχία. Η προσπάθεια όμως να ανιχνευθούν αντιτραγικά στοιχεία στη στάση ποιητών και θεατών δεν είναι πειστική ούτε ως ευρηματική σύλληψη ούτε ως ερευνητική εκτέλεση.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

Tragic Pleasures. Aristotle on Plot and Emotions, Princeton 1992, σσ. 257 κ.ε., η οποία αφιερώνει στο θέμα εκατό σελίδες και παραπέμπει στη χρήσιμη διατριβή του D. R. White, *A Sourcebook on the Catharsis Controversy*, Φλόριδα 1984.

Euripides Heraclidae, Edited with Introduction and Commentary by *John Wilkins*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1993, σελ. xxxvii, 198.

Οι *Ηρακλείδες* του Ευριπίδη δεν ανήκουν, ασφαλώς, στα ιδιαίτερος δημοφιλή και ευνοημένα από την έρευνα έργα του ποιητή, αν αναλογιστούμε ότι τους έχουν αφιερωθεί μόνο δύο ερμηνευτικά υπομνήματα, το 1821 και το 1907 (από τον Elmsley και τον Pearson αντιστοίχως), τα οποία, παρά την εξαιρετική τους ποιότητα, θεωρούνται πλέον πεπαλαιωμένα, αν και όχι τελείως ξεπερασμένα, ενώ η μόνη εκτενής πραγμάτευσή τους παραμένει το νηφάλιο αλλά επίσης ηλικιωμένο βιβλίο του G. Zuntz, *The Political Plays of Euripides*, που κοντεύει να κλείσει σαράντα χρόνια από την πρώτη του έκδοση (Manchester 1955). Εκτός από την πολιτική διάσταση του έργου, την έρευνα την απασχόλησε σχεδόν αποκλειστικά το πρόβλημα αν το έργο μάς έχει παραδοθεί ακέραιο ή ακρωτηριασμένο, ιδιαίτερα το αν έχει εκπέσει μια ολόκληρη σκηνή ύστερα από τον στίχο 629, η οποία θα περιείχε την περιγραφή της θυσίας της Μακαρίας. Υπ' αυτές τις συνθήκες, η σύνταξη και δημοσίευση ενός νέου ερμηνευτικού υπομνήματος όχι μόνο δεν απαιτεί ιδιαίτερη δικαιολόγηση, αλλά είναι και εξαιρετικά ευπρόσδεκτη. Το βιβλίο στην πρώτη του μορφή υποβλήθηκε ως διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε υπό την έμπειρη εποπτεία του εκδότη του Ευριπίδη στη σειρά των στερεότυπων κειμένων της Οξφόρδης J. Diggle. Οι αναφορές του Wilkins σε μελέτες και άρθρα του επόπτη του είναι τόσο πολυάριθμες, ώστε καθιστούν εύλογη την υπόθεση ότι ο μαθητής ξεκίνησε έχοντας στη διάθεσή του μια πολύ καλή προεργασία, σχετικά με τα προβλήματα του κειμένου και της ερμηνείας του, από τον δάσκαλο. Στη συνέχεια ο συγγρ. βρήκε αποτελεσματική βοήθεια από την αγγλοσαξονική και γερμανική φιλολογική παράδοση προσφεύγοντας, μεταξύ πολλών άλλων, στα μνημειώδη υπομνήματα του Fraenkel για τον *Αγαμέμνονα* και των Friis Johansen-Whittle για τις *Ικέτιδες* του Αισχύλου, καθώς και του Kannicht για την *Ελένη*, του Collard για τις *Ικέτιδες*, του Barrett για τον *Ιππόλυτο* και του Bond για τον *Ηρακλή* του Ευριπίδη.

Το βιβλίο διαρθρώνεται ως εξής: Ύστερα από τον πρόλογο (σ. v), τον πίνακα περιεχομένων (σ. vii), και τον πίνακα συντομογραφιών και εκδόσεων των *Ηρακλειδών* (σσ. viii-x) ακολουθούν η εισαγωγή (σσ. xi-xxxvi), τα σύμβολα των κωδικών και τα κριτικά σημάδια (σ. xxxvii), η υπόθεση και το κείμενο του δράματος (σσ. 2-43· το κείμενο αναπαράγεται από την έκδοση Diggle, Οξφόρδη 1984), και το ερμηνευτικό υπόμνημα (σσ. 45-195)· η έκδοση κατακλείεται με τον πίνακα αρχαίων κυρίων ονομάτων και εννοιών (σσ. 197-198). Η σύντομη αλλά εξαιρετικά μεστή εισαγωγή πραγματεύεται ποικίλα θέματα και προβλήματα: το μυθολογικό υλικό, τις σωζόμενες μαρτυρίες στην αρχαία ελληνική γραμματεία σχετικά με την αναζήτηση ασύλου στην Αθήνα από τους Ηρακλείδες, το θέμα των *Ηρακλειδών* του Αισχύλου, τις ενδεχόμενες καινοτομίες του ποιητή, τη δράση και τους χαρακτήρες του έργου, τα κοινωνικοθρησκευτικά συμφραζόμενα, το πρόβλημα της ακεραιότητας του δράματος, την απεικόνιση των Ηρακλειδών στην αρχαία τέχνη, τη χρονολόγηση του έργου και την παράδοση του κειμένου. Η συ-

ζήτηση διεξάγεται με εξαιρετικά προσεκτικό τρόπο, ώστε να διαχωριστεί η σίγουρη γνώση από την απλή ή την πιθανή υπόθεση, και, όπου υπάρχουν αμφιβολίες, αυτές δηλώνονται ρητά. Το τελικό αποτέλεσμα είναι μια καλά σταθμισμένη εισαγωγή εφοδιασμένη με την απαραίτητη βιβλιογραφική σκευή. Όσο για το χρονίζον πρόβλημα της ακεραιότητας του δράματος ο συγγρ., ύστερα από την εξονυχιστική εξέταση των σχετικών εσωτερικών και εξωτερικών μαρτυριών, καταλήγει στο πειστικό, κατά τη γνώμη μου, συμπέρασμα ότι το προτεινόμενο από μερικούς μελετητές πολύστιχο χάσμα μετά τον στίχο 629 δεν είναι πιθανό. Τις σκέψεις του θα τις υποβοηθήσει και η επιχειρηματολογία του άρθρου του Η. Erbse «Über die "Herakliden" des Euripides», που δημοσιεύτηκε στον τόμο των μικρών μελετημάτων του *Ausgewählte Schriften*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1979, σσ. 126-138. Απλή υπόθεση παραμένει, από την άλλη πλευρά, η σκέψη ότι τα αποδιδόμενα στους *Ηρακλείδες* αποσπάσματα ανήκουν σε μια διαφορετική εκδοχή του κειμένου του δράματος, όπως, άλλωστε, παραδέχεται και ο ίδιος ο συγγρ. (σ. xxx). Το βέβαιο, πάντως, είναι ότι τα αποσπάσματα αυτά δεν προσφέρουν καμιά απολύτως ένδειξη που να ενισχύει την άποψη για την ύπαρξη του προταθέντος χάσματος.

Οι παρασημειώσεις που ακολουθούν αφορούν το ερμηνευτικό υπόμνημα και δεν σκοπεύουν κατά κανέναν τρόπο στη μείωση της πραγματικά σημαντικής συμβολής του κρινομένου βιβλίου· έχουν απλώς συμπληρωματικό χαρακτήρα (οι παραπομπές γίνονται στους στίχους του δράματος).

Για τις αρχαίες υποθέσεις των δραμάτων του Ευριπίδη βλ. J. Krenn, *Interpretationen zu den Hypothesen in den Euripides Handschriften*, διατρ., Graz 1971. Σχετικά με την απόδοσή τους στον Δικαίραρχο βλ. A. Budé, *De Hypothesibus van Dicaearchus*, Gravenhage 1977.

4 Για το επεξηγηματικό απαρέμφοτο βλ. Kühner-Gerth II, σ. 15.

10 Για την εικόνα των απροστάτευτων μικρών παιδιών που παρομοιάζονται κατά κανόνα με νεοσσούς βλ. Γ. Μ. Σηφάκης, «Τα παιδιά στην αρχαία τραγωδία», *Θέατρο* 64/66 (1981) 23-35, ιδιαίτερα σ. 24 (πρόκειται για αναθεωρημένη μορφή διάλεξης που πρωτοδημοσιεύτηκε σε αγγλική γλώσσα στο περιοδικό *BICS* 26, 1979, 67-80).

25 *τούς κρείσσονας σέβοντες*: Πρόκειται για την επιβολή του δικαίου του ισχυροτέρου, μια διάσταση που ο συγγρ. δεν τονίζει επαρκώς. Πρβ. Ευριπίδη *Ικέτιδες* 518-20, και W. K. C. Guthrie, *Οι Σοφιστές*, μετ. Δ. Τσεκουράκης, Αθήνα 1989, σ. 119 κ.ε.

46 *πύργον*: Πρβ. *Μήδεια* 390: *ἦν μὲν τις ἡμῖν πύργος ἀσφαλῆς φανῆ*.

58 Για την πολεμική ανικανότητα των γερόντων βλ. Αισχύλου *Αγαμέμνονα* 72 κ.ε.

69 Για την κλήση σε βοήθεια που δηλώνει την παραβίαση της βούλησης του θύματος βλ. την αντίθετη περίπτωση στις *Τρωάδες* 999-1000, όπου η Εκάβη κατηγορεί την Ελένη ότι εκούσια ακολούθησε τον Πάρη, αφού δεν κάλεσε σε βοήθεια. Για τη σκηνή της βίαιης αναμέτρησης του Ιόλαου με τον κήρυκα του Ευρωσθέα βλ. M. Kaimio, *Physical Contact in Greek Tragedy*, Ελσίνκι 1988, σ. 73.

101 Για τις σημασίες του *εἰκότος* στον Ευριπίδη βλ. Κ. Συνοδινού, *Ἔοικα-εἰκός και συγγενικά από τον Όμηρο ως τον Αριστοφάνη*, Ιωάννινα 1981, ιδιαίτερα σ. 80 κ.ε.

116 κ.ε. Ο κήρυκας επιδιώκει να συζητήσει το θέμα της αποπομπής των Ηρακλειδών με τον αρμόδιο άρχοντα, και ο χορός αναγγέλλει εκείνη ακριβώς τη στιγμή την είσοδο του αναζητούμενου προσώπου. Πρόκειται για πάγια θεατρική σύμβαση της αρχαίας τραγωδίας· πρβ. π.χ. Σοφοκλή *Αντιγόνη* 385-6, όπου ο Φύλακας που έχει συλλάβει την ηρώίδα αναζητεί τον

Κρέοντα, και ο χορός αναγγέλλει την είσοδό του την κατάλληλη στιγμή (διαφορετική είναι η περίπτωση της *Άλκηστης*, όπου ο Ηρακλής εμφανίζεται στον στίχο 476, και η είσοδος του *Άδμητου* αναγγέλλεται στον στίχο 507, αλλά εκεί υπάρχει άνεση χρόνου για να δοθούν ορισμένες πληροφορίες, και δεν απαιτείται η άμεση παρουσία του βασιλιά, όπως συμβαίνει με τις περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν).

120-1 Ο Δημοφών διαπιστώνει ότι ο χορός, παρά την προχωρημένη ηλικία του, πρόφθα-σε να τρέξει σε βοήθεια των ικετών, αποδεικνύοντας έτσι τελικά τη χρησιμότητα και αποτελεσματικότητά του, κάτι που ισχύει, όπως υπογραμμίζει ο Wilkins (στο σχόλιό του στον στίχο 58), για τον γέροντα Ιόλαο και τους υπόλοιπους δήθεν αδύναμους ικέτες. Θα δικαιούνταν άραγε να ισχυριστεί κανείς ότι εδώ υπόκειται κάποιος υπαινιγμός που προετοιμάζει την περαιτέρω εξέλιξη της δράσης;

134-287 Για τον αγώνα λόγων βλ. τώρα M. Lloyd, *The "Agon" in Euripides*, Οξφόρδη 1992, σσ. 71 κ.ε.

202-3 Ότι ο υπερβολικός έπαινος επισύρει τον φθόνο είναι συχνή διαπίστωση στον Πίνδαρο, όπου ο φθόνος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο εξαιτίας ακριβώς του εγκωμιαστικού χαρακτήρα της ποίησής του. Βλ. σχετικά P. Bulman, *Phthonos in Pindar*, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1992, όπου και παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

229-30 Η γεμάτη πάθος συγκέντρωση διαφορετικών συγγενικών ιδιοτήτων σ' ένα πρόσωπο έχει το πρότυπό της στην *Ιλιάδα* Z 429-30: *Ἐκτορ, ἀτὰρ σὺ μοί ἔσσι πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ / ἦδὲ κασίγητος, σὺ δέ μοι θαλερὸς παρακοίτης*.

236 *συμφορᾶς ὁδοί*: Για την εικόνα γενικά βλ. O. Becker, *Das Bild des Weges und verwandte Vorstellungen im frühgriechischen Denken*, Βερολίνο 1937.

253 κ.ε. Για τη διαμάχη ανάμεσα στον κήρυκα και τον Δημοφώντα, η οποία διεξάγεται με στιχομυθία, βλ. E.-R. Schwinge, *Die Verwendung der Stichomythie in den Dramen des Euripides*, Χαϊδελβέργη 1968, σσ. 39-40.

307-8 Για τη χειραψία ως χειρονομία στην υπό εξέταση τραγωδία βλ. Kaimio, *ό.π.*, σ. 29.

325 Το ότι ο Θησέας διαθέτει την ίδια ευγένεια με τον πατέρα του ανακαλεί στη μνήμη μας την ευχή του Αίαντα προς τον Ευρυσάχη να του μοιάσει σε όλα, αλλά να έχει καλύτερη τύχη απ' ό,τι ο πατέρας του (Σ. *Αίας* 550-1). Για τον Πίνδαρο δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι οι πατρικές αρετές κληροδοτούνται (πρβ. *Πυθ.* 8, 44-5).

379 *τὰν ἐν Χαρίτων ἔχουσαν πόλιν*: Για το νόημα πρβ. Πινδάρου *Πυθ.* 8, 21-2: *ἔπεσε δ' οὐ Χαρίτων ἐκάς / ἄ δικαιοπόλις*.

434 Για την ελπίδα στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία βλ. O. Lachnit, *Elpis*, διατρ. Τυβίγγη 1965, και J. J. A. Schrijen, *Elpis. De voorstelling van de hoop in de Griekse literatuur*, Groningen 1965.

483 *δάκνει φρένα*: Για τη μεταφορά βλ. D. Sansone, *Aeschylean Metaphors for Intellectual Activity*, Wiesbaden 1975, σσ. 11 και 73. Για τη χρήση της λέξης *φρήν* στην τραγωδία βλ. τώρα R. Padel, *In and Out of the Mind. Greek Images of the Tragic Self*, Princeton 1992, *passim*.

595-6 Συγκέντρωση χωρίων σχετικών με τη θετική ή αρνητική αξιολόγηση του θανάτου στον Ευριπίδη βλ. στο βιβλίο του E. Valgiglio, *Il tema della morte in Euripide*, Τορίνο 1966:

596 *φάρμακον*: Για τη σημασία της λέξης βλ. B. K. Braswell, *A Commentary on the Fourth Pythian Ode of Pindar*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1988, σχόλιο στον στίχο 187.

613-14 Για το θέμα της μη μονιμότητας και της αδιάλειπτης εναλλαγής ευτυχίας και δυστυχίας στην ανθρώπινη ζωή βλ. J. Krause, *Ἄλλοτε ἄλλος. Untersuchungen zum Motiv des Schicksalswechsels in der griechischen Dichtung bis Euripides*, διατρ., Μόναχο 1976.

720 κ.ε. Για τη σκηνή εξόδου του γέροντα οπλίτη βλ. Kaimio, *ό.π.*, σ. 14, και B. Seidensticker, *Palintonos Harmonia. Studien zu komischen Elementen in der griechischen Tragödie*, Γοττίγγη 1982, σσ. 92 κ.ε., μια μελέτη που ο συγγρ. θα έπρεπε να λάβει υπόψη του, αφού και σε άλλα σημεία του υπομνήματός του (ιδιαίτερα βλ. το σχόλιό του στους στίχους 680-

701) κάνει λόγο για κωμικά στοιχεία στην τραγωδία.

765 Στο παρατιθέμενο απόσπασμα του Τυρταίου 11,1 W. γρ. *ἀνικήτου* αντί *ἀκινήτου*.

791-8 Για τους στίχους αυτούς, και ιδιαίτερα για τον προβληματικό στίχο 793, βλ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, «Μορφές σιωπής και προβλήματα λόγου», *Ελληνικά* 21 (1968) 273-279, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Ιόλαος δεν επιστρέφει στη σκηνή, γιατί η επανεμφάνιση του ανανεωμένου ήρωα θα δημιουργούσε αμηχανία στον ποιητή.

819-22 Για τους στίχους βλ. Ι. Ε. Στεφανής, «Ευριπίδη *Ηρακλείδες* 819-22», *Ελληνικά* 30 (1977-78) 217-222, ο οποίος προτείνει τη διόρθωση του *ἔσφαζον* σε *ἔσφραζον* (821).

900 Για τη σημασία της λέξης *αἰών* βλ. E. Degani, *Αἰών da Omero ad Aristotele*, Πάδοβα 1961.

901 *ὁδὸν ... δίκαιον*: Πρβ. Πινδάρου *Πυθ* 2, 85: *ὁδοῖς σκολιαῖς*. Βλ. και το σχόλιο του Maehler στον Βαχυλίδη 11, 26-7.

Απ. 853, 2 N: Για την προτροπή να τιμούμε πρώτα τον θεό και έπειτα τους γονείς βλ. Ψευδο-Φωκυλίδη 8, με τα παράλληλα που συγκεντρώνει στην έκδοση Teubner ο Young. Βλ. επίσης L. Kurke, «Pindar's Sixth Pythian and the Tradition of Advice Poetry», *TAPA* 120 (1990) 85-107, ιδιαίτερα σ. 89.

Συνοψίζουμε: Η σύνταξη ενός ερμηνευτικού υπομνήματος σε οποιοδήποτε έργο της αρχαίας γραμματείας, και ιδιαίτερα σε μια τραγωδία, είναι εγχείρημα κοπιώδες και προϋποθέτει μεγάλη επιστημονική ωριμότητα και πολυσχιδή γνώση, αφού ο εκάστοτε μελετητής έχει να αντιμετωπίσει ποικίλα μετρικά και κριτικά προβλήματα, πρέπει να είναι γνώστης της αρχαίας κοινωνίας, του ιδιωτικού βίου και της θρησκείας και επιπλέον να είναι προικισμένος με την απαραίτητη αίσθηση του ύφους και των σκηνικών συμβάσεων (για τα δύο τελευταία ο Wilkins χρησιμοποίησε πολύ συχνά το βιβλίο του Denniston, *The Greek Particles* και του Mastronarde, *Contact and Discontinuity*). Πιστεύω ότι το υπόμνημα που συζητούμε εδώ, σε συνδυασμό με τα υπομνήματα στον Ευριπίδη που μνημονεύθηκαν στην αρχή αυτής της κριτικής και με τα υπόλοιπα υπομνήματα της ίδιας σειράς (ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν η έκδοση των *Βακχών* από τον Dodds και του *Ορέστη* από τον Willink), καθώς και με τη σχολιασμένη έκδοση της *Ιφιγένειας της εν Αυλίδι* από τον Stockert, μας επιτρέπει με ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι φτάνουμε στον εικοστό πρώτο αιώνα γνωρίζοντας τον νεότερο από τους τρεις μεγάλους τραγικούς ποιητές καλύτερα από ποτέ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

George Michaelidis-Nouaros, *An Essay on The Philosophy of History and another two on The Social Philosophy of the Ancient Greeks. (Socrates, Thrasymachus, Plato, Aristotle)*, Athens, Kardamitsa Publishers, 1992, σελ. 115.

Ἡ φιλοσοφική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ἔχει ὡς προϋπόθεση τὴν ἀπάντηση σ' ἕνα πρῶτο ἐρώτημα: ποῖο εἶναι τὸ νόημα τῆς ἱστορίας; Ἡ καλύτερα: ἔχει νόημα ἡ ἱστορία; Βέβαια, πολλοὶ θὰ σκεφθοῦν ὅτι αὐτὸ πού θέτουμε ὡς

προϋπόθεση δεν είναι παρά ή ίδια ή ούσια μιᾶς φιλοσοφίας τῆς ιστορίας. Πράγματι· τί ἄλλο μπορεί νὰ εἶναι ἡ προσπάθεια σύλληψης τῶν γεγονότων ποὺ σφραγίζουν τὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας στὸ σύνολό τους, δηλ. ἡ ἱστορία στὴν πιὸ ἀπλὴ τῆς διατύπωση, παρὰ προσπάθεια ἀναζήτησης τοῦ νοήματος ποὺ συνέχει, ὡς ἐσωτερικὸς συνδετικὸς κρίκος, τὰ γεγονότα καὶ φαινόμενα ποὺ συνιστοῦν τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητας; Τὸ νόημα δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐπιτρέπει καὶ τὴν ἐρμηνεῖα αὐτῆς τῆς πορείας; Καὶ αὐτὸ τὸ νόημα μποροῦμε, ἄραγε, νὰ τὸ συλλάβουμε χωρὶς νὰ σκεφθοῦμε μιὰν ἀνώτερη ἀρχὴ ποὺ θὰ καθόριζε αὐτὴ τὴν πορεία; Τὸ ἐρώτημα εἶναι φιλοσοφικό: πρόκειται γιὰ τὴ θεῖα Πρόνοια (Bossuet) ἢ τὸν Λόγο (Hegel); Μήπως ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος μὲ τὶς δυνάμεις του καὶ μόνο δημιουργεῖ τὴν ἱστορία, ὅπου ἡ τύχη θὰ εἶχε καὶ ἀποφασιστικὸ ρόλο; Ἐχοντας θέσει ἐξ ἀρχῆς μὲ σαφήνεια τὰ ἐρωτήματα γύρω ἀπὸ τὸ «νόημα τῆς ἱστορίας» ὁ ἀκαδημαϊκὸς Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος θὰ ἐγκύψει στὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς μεθόδου ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας, ἀντιπαραθέτοντας τὴν ἰδεαλιστικὴ θεωρία (W. Dilthey, B. Croce, R. Collingwood) στὴ θετικιστικὴ (D. Hume, A. Comte).

Ἡ βαθεῖα τομὴ ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης καὶ τὶς ἐπιστῆμες τοῦ πνεύματος, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴ γνωστὴ πρόταση τοῦ Dilthey ὅτι τὶς πρῶτες τὶς ἐξηγοῦμε ἐνῶ τὶς δεύτερες τὶς κατανοοῦμε, σφραγίζει τὴν ἰδεαλιστικὴ θέση τοῦ Collingwood, ποὺ θὰ τονίσει τὴν ἀνάγκη τῆς ἐκ τῶν ἔσω κατανόησης, ἐφόσον ἡ ἀναζήτηση γενικῶν νόμων καὶ ἐξηγητικῶν ἀρχῶν δὲν μπορεί νὰ ἐφαρμοσθεῖ στὴ μελέτη τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Γιατὶ κάθε πράξη εἶναι ἀτομικὴ καὶ τὰ ἄτομα, ὡς πρωταγωνιστὲς τῆς ἱστορίας, ἐνεργοῦν μὲ βᾶση τὸ λογικὸ στοιχεῖο. Ἔτσι στὴ σύνδεση τῆς ἱστορίας μὲ τὴ φιλοσοφία θὰ στραφοῦν οἱ προσπάθειες τοῦ Collingwood. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιδίωξη ἦταν τὸ ἔργο ὀλόκληρης τῆς ζωῆς του (*New Leviathan*, 1942). Ἡ ἐρμηνεῖα τῆς ἱστορίας ἀπαιτεῖ τὸ ξεπέραςμα τῶν ἀπλῶν πληροφοριῶν (χρονολογίες, ἐξωτερικὲς συνθῆκες), προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ διεῖσδυση στὰ βαθύτερα κίνητρα ποὺ ὑπαγορεύουν τὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων.

Πῶς μπορεί ὁμως ὁ ἱστορικὸς νὰ ἀγγίζει τὶς ἐσωτερικὲς σκέψεις τῶν ἀτόμων; Εἶναι δυνατὴ μιὰ τέτοια διεῖσδυση; Μπορεῖ ἄραγε νὰ τὸ ἐπιτύχει μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο καί, ἂν ὄχι, μήπως τότε ὁ ἱστορικὸς μεταβάλλεται σὲ ἓνα εἶδος μάντη; Οἱ ἀπορίες αὐτὲς παίρνουν τὴ μορφή κριτικῶν παρατηρήσεων ἐκ μέρους ὄλων ἐκείνων ποὺ διείδαν ἀδυναμίες στὴ μέθοδο τοῦ Collingwood. Βέβαια, θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ συσχετίσει κανεὶς τὴν ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια τοῦ Collingwood μὲ ἐκείνη τοῦ ἰδρυτῆ τῆς νεότερης θεωρίας τῆς ἐρμηνευτικῆς, τοῦ Schleiermacher, ποὺ ἀνάγει τὴν ψυχολογικὴ καὶ τὴ διαισθαντικὴ μέθοδο (divinatorische) σὲ κύρια ἐρμηνευτικὴ μέθοδο.

Χρήσιμη ἀσφαλῶς καὶ ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τῆς γλώσσας (γραμματικὴ μέθοδος) ἀλλὰ πολυτιμότερη ἡ διεῖσδυση στὴν προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου ποὺ ἐνεργεῖ, γιατί τὸ ἄτομο εἶναι τὸ μὴ ἀναγώγιμο.

Ἡ θετικιστικὴ προσέγγιση προφυλάσσει ἀπὸ τὸν κίνδυνο ὑποκειμενικῶν καὶ ἐλεύθερων κρίσεων, γιατί ὁ ἱστορικὸς, ὄχι μόνον περιορίζεται στὴν ἀντικειμενικὴ περιγραφή τῶν γεγονότων, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ τὰ ἐντάξει σὲ ἓνα γενικότερο

πλαίσιο τῆς ὅλης πορείας μέσα ἀπὸ τὸ ὅποιο τὸ γεγονός μπορεῖ πιά νὰ ἐξηγηθεῖ.

Τὸ ἐγχείρημα τοῦ Hempel νὰ συλλάβει τὴν ἀνάγκη νόμων ποὺ καλύπτουν τὰ γεγονότα καὶ νὰ προτείνει ἕνα μοντέλο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε καὶ τὴ βάση τῆς ἐξήγησης τῶν ἱστορικῶν γεγονότων μέσα ἀπὸ τὸν λόγο (reason) κάθε γεγονότος παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ ἔχει ἄλλωστε ἀποτελέσει καὶ ἀντικείμενο εὐρύτερης συζήτησης. Ἀποτελεῖ προσπάθεια σύγκλησης τῆς παραγωγικῆς καὶ τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου. Γιατὶ οἱ νόμοι τῆς ἱστορικῆς ἐξήγησης εἶναι λογικὰ ἀναγκαῖοι (παραγωγικοὶ καὶ νομολογικοὶ) καὶ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ κατηγορία τῶν στατιστικῶν νόμων ποὺ ἐπιτρέπουν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ εἰδικὸ στὸ γενικό. Ἡ ἐπαγωγικὴ μέθοδος ὅμως δὲν ἔχει ἀπλὰ στατιστικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὸ λογικὸ στήριγμα τῆς στατιστικῆς προσέγγισης. Ἔτσι ἐμφανίζεται ὁ Hempel νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀντικρούσει τὶς θεωρίες τοῦ ἐμπειρισμοῦ μέσα ἀπὸ ἕναν λογικὸ ἐμπειρισμό.

Συστηματικὰ καὶ μεθοδικὰ φωτίζει ὁ συγγρ. στὸ πρῶτο ἐκτεταμένο δοκίμιο τοῦ βιβλίου τὶς ἀδυναμίες τῶν δύο βασικῶν τάσεων στὴν ἐξήγηση τοῦ νοήματος τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐξομοίωση, π.χ., τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσης καὶ τῆς ἱστορίας παραμένει τὸ εὐάλωτο σημεῖο τῆς θέσης τοῦ Hempel, ἐφόσον εἶναι φανερό ὅτι οἱ ἀνθρώπινες πράξεις καὶ ἐνέργειες δὲν μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν στοὺς ἀμετάβλητους νόμους τῆς φύσης· ἐξάλλου, ἡ σκέψη ὅτι στὴν ἀναζήτηση τῆς ἐξήγησης ἑνὸς γεγονότος δὲν πρέπει νὰ παραμένουμε μόνο στὶς πιθανὲς αἰτίες τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ γεγονότος, ἀλλὰ νὰ προσπαθοῦμε νὰ ὑποδεικνύουμε τοὺς γενικοὺς νόμους ποὺ ἐξηγοῦν καὶ τὰ ἀνάλογα πρὸς αὐτὸ γεγονότα, ὀδήγησε στὴ διατύπωση σοβαρῶν ἐπιφυλάξεων.

Παρὰ ταῦτα ὁ συγγρ. ἀφήνει νὰ διαφανεῖ μιὰ θετικὴ ἀξιολόγηση τοῦ θετικισμοῦ, θεωρία ποὺ λαμβάνει ἀκριβῶς ὑπόψη τὸν πολὺπλευρο χαρακτήρα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων φωτίζοντάς τον μέσα ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ συγγρ. στὴ διερεύνηση τοῦ θέματος, ὅπου δὲν γίνεται ἀπλὴ παράθεση θεωριῶν στὴ χρονολογικὴ τους ἀκολουθία. Δὲν ἀκολουθεῖται ἕνα εὐθύγραμμο σχῆμα, ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς μιᾶς σκέψης γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία ἕως τὶς σύγχρονες θεωρίες τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Ἀντὶ γιὰ τὸ παρατακτικὸ αὐτὸ σχῆμα ὁ συγγρ. ἀκολουθεῖ τὸν ἐσωτερικὸ δρόμο ποὺ ἀνοίγεται μέσα ἀπὸ τὶς δυσκολίες στὶς ὁποῖες προσκρούει κάθε προσπάθεια προσέγγισης στὸ θέμα, μὲ ἄλλα λόγια κάθε συγκροτημένη θεώρηση. Ἔτσι, παραμερίζεται ἡ χρονολογικὴ ἀκολουθία πρὸς ὄφελος μιᾶς οὐσιαστικότερης προσέγγισης. Ἀκολουθεῖται, δηλαδή, ἕνα σχῆμα ποὺ ὀδηγεῖ σταδιακὰ στὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ προβλήματος, πράγμα ποὺ ἐπιτυγχάνει ὁ συγγρ. μέσα ἀπὸ τὸ φῶτισμα τῶν ἐρωτημάτων ποὺ παραμένουν ἀναπάντητα στὶς σύγχρονες θεωρίες, τὶς ὁποῖες καὶ προτάσσει. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα κατανοεῖται γιατί ἡ ἀριστοτελικὴ θεώρηση παρουσιάζεται ὄχι ὡς ἀφετηρία ἀλλὰ ὡς ἐπιστέγασμα τῆς ὅλης διερεύνησης. Ἡ ἐπιστροφή στὸν Ἀριστοτέλη ὑπαγορεύεται ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα.

Θὰ προσπαθήσουμε νὰ φωτίσουμε τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ διάρθρωση τῆς ὅλης μελέτης. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὴ Σχολὴ τῆς Νέας Ἱστορίας, ἢ τὴ Σχολὴ τῶν *Annales* ὅπως ἐπίσης λέγεται, ἀπὸ τὴν ὀνομασία τοῦ περιοδικοῦ *Annales d'histoire économique et sociale* ποῦ ὁ Lucien Febvre καὶ ὁ Marc Bloch ἐκδίδουν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1929, περιοδικὸ «ἰδεῶν καὶ μεθόδων» ὅπως τὸ χαρακτηρίζουν. Ἡ ἱστορία νοεῖται ὡς ὀλικὸ φαινόμενο (*histoire totale*) ποῦ ἔχει ὡς ἀντικείμενο ὀλόκληρη τὴν κοινωνία καὶ τὶς μεταβολές της. Ἡ μελέτη ἑνὸς συγκεκριμένου ἱστορικοῦ γεγονότος μεταβάλλεται σὲ μελέτη ὀλικοῦ φαινομένου καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἐνταξή του στὸ οἰκονομικὸ, κοινωνικὸ, ἐθνολογικὸ πλέγμα. Ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Lerooy Ladurie στὴν ἀνάπτυξη τῆς «ποσοτικῆς ἱστορίας», μέσα, π.χ., ἀπὸ τὶς μελέτες του *Les paysans du Languedoc* (1926) καὶ *Montaillon, un village occitan* (1975), ὅπου ὁ ἱστορικὸς ἐπιχειρεῖ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς μορφῆς τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία θὰ ζοῦσε ἕνας χωρικός, ὅπως τὸν σκιαγραφεῖ μέσα ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ ὀλικοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου.

Δὲν ὑπάρχει γνώση ἱστορικὴ χωρὶς τὸ στήριγμα τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Τὴ θέση αὐτή, ποῦ ἐξέφρασε καὶ ὑπερασπίσθηκε σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ὁ Lucien Febvre ἀπορρίπτοντας τὴν «ἱστορίζουσα ἱστορία», θὰ ἀκολουθήσει ὁ F. Braudel (διευθυντὴς τῶν *Annales* ἀπὸ τὸ 1948), ποῦ θὰ συλλάβει τὴ μελέτη ἱστορίας ὡς μελέτη ὀλόκληρου τοῦ πολιτισμοῦ (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 1949) διακρίνοντας στὸ χρόνο τῆς ἱστορίας μιὰ διαλεκτικὴ διάσταση μέσα ἀπὸ τὴν τριπλὴ συσχέτιση: περιβάλλον, οἰκονομικὸ-κοινωνικὸ στοιχεῖο, ἱστορικὸ γεγονός. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ διαλεκτικὴ τῆς διάρκειας. Ἔτσι ἡ Νέα Ἱστορία ἐγκαταλείπει τὴ «θλιβερὴ προβληματικὴ» τοῦ γεγονότος καὶ τῆς χρονολογίας (M. Bloch). Γιατὶ σταθήκαμε στὴ νέα αὐτὴ ἀντίληψη τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας; Ἐπειδὴ ἡ ἀπόρριψη τῆς ἱστορίας τῶν γεγονότων (*histoire événementielle*) εἶχε μεγάλη ἀπήχηση.

Ἐδῶ, βέβαια, φαίνεται καθαρὰ ἡ κριτικὴ διάσταση τῆς σκέψης τοῦ συγγρ. Γνωρίζοντας καλὰ τὴ μεγάλη ἐπίδραση αὐτῆς τῆς γαλλικῆς Σχολῆς, ἐπίδραση ποῦ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτὴ ἐπανάσταση νὰ γίνεῖ τοῦ συρμοῦ καὶ νὰ μονοπωλήσει τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας, ποῦ δὲν μπορούσε πιά νὰ νοηθεῖ παρὰ διεπιστημονικά, δὲν διστάζει νὰ διατυπώσει, ἱεραρχώντας τες, ἐπιφυλάξεις καὶ παρατηρήσεις τὶς ὁποῖες καὶ προσωπικὰ υἱοθετοῦμε. Ἄν ἡ ἐπιμονὴ στὴν ἱστορία τῶν γεγονότων ὀδηγοῦσε σὲ ἀποσπασματικὴ γνώση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἡ μονόπλευρη προσήλωση στὴν ἔννοια τῆς κοινωνίας ὀδήγησε σὲ μιὰν «ἱστορία ὅπου δὲ συμβαίνει τίποτε, μιὰν ἱστορία χωρὶς γεγονότα» σύμφωνα μὲ τὴ λιτὴ καὶ χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ P. Ricoeur (*Histoire et Vérité*, 1955). Παρόλο ποῦ ὁ συγγρ., ὅπως γράφει, εὐνοεῖ τὴν κοινωνιολογικὴ διάσταση στὴν ἱστορικὴ μεθοδολογία, δὲν διστάζει ἐντούτοις νὰ ἐπισύρει τὴν προσοχὴ στὶς ὑπερβολές τῆς Σχολῆς τῶν *Annales*, ὅπου παραμερίζονται θεληματικὰ γεγονότα καὶ πρωταγωνιστές, ἐπισημαίνοντας τὴν ἀνάγκη ἐπιστροφῆς στὴ μελέτη τῶν πολιτικῶν γεγονότων καὶ τὴ συγκριτικὴ ἱστορία.

Ἐχοντας φωτίσει τὴν προβληματικὴ τοῦ νοήματος τῆς ἱστορίας καὶ τῆς μεθοδολογίας στὴν ἐρμηνεία καὶ ἐξήγηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ὁ συγγρ. θὰ προχωρήσει σὲ μιὰ συνοπτικὴ ἀλλὰ συστηματικὴ παρουσίαση τῶν μεγάλων θε-

ωριών γύρω από την ιστορία με βάση την υιοθέτηση ή την απόρριψη της τελεολογικής αντίληψης. Με κριτήριο την πίστη είτε στη θεία Πρόνοια (Αύγουστινός, Bossuet) είτε στον όρθο λόγο (G. Vico, Voltaire, Condorcet, Hegel), η βαθύτερη αντίληψη κυριαρχείται από την ιδέα μιας ευθύγραμμης πορείας προς συνεχή βελτίωση.

Ἡ αισιόδοξη ιδέα της βελτίωσης θα συζητηθεῖ ἔντονα ἀπὸ τὸν Spengler (*Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, 1-2, 1918-1922) ἐνῶ ὁ Popper (*The Poverty of Historicism*, 1957, καὶ *The Open Society and its Enemies*, 1945) θὰ ἀμφισβητήσει, χωρὶς νὰ ἀποφύγει τὶς ὑπερβολές, τὴν ἔννοια μιᾶς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας καὶ τῆς δυνατότητας μιᾶς καθολικῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας τοῦ παρελθόντος.

Οἱ ἀδυναμίες καὶ ὑπερβολές στὶς διάφορες προσπάθειες ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴ θεωρητικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος θὰ φωτίσει τὴ βαθύτερη σημασία μιᾶς ἐπιστροφῆς στὴν ἀριστοτελικὴ θέση ποὺ κάνει ὁ συγγραφέας. Ὁ Ἀριστοτέλης, τονίζει, ἐκφράζει τὸ σημεῖο ἐξισορρόπησης ὅλων τῶν τάσεων. Τὸ σχῆμα δὲν εἶναι παράδοξο. Οἱ σκέψεις τῆς τελεολογίας, τῆς βελτίωσης, ἀκόμη καὶ τῆς ευθύγραμμης ἢ, ἀντίθετα, κυκλικῆς κίνησης τῆς ἱστορίας ἦταν παρούσες στὸν ἑλληνικὸ στοχασμό· δὲν εἶχαν, ὅμως, τὴ μορφή συγκροτημένης θεωρίας. Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ θέσει τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς του φιλοσοφίας.

Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ καὶ ἐνεργεῖ στὸ πλαίσιο τῆς πόλεως, καὶ στὸ πλαίσιο τοῦ τελεολογικοῦ ἀριστοτελικοῦ μοντέλου ὁ ἄνθρωπος τείνει πρὸς ἓνα τέλος ποὺ ἀποφασιστικὰ ἐγγράφεται στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ζώου πολιτικοῦ. Μέσα ἀπὸ τοὺς τρεῖς στόχους τοῦ ζῆν, συζῆν, εὖ ζῆν, μέσα ἀπὸ τὶς συγκρούσεις καὶ τὶς μεταβολές ποὺ ἐπέρχονται στὸ φυσικὸ περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι ἡ κοινωμία καὶ ἡ πολιτεία, ἡ ἱστορία παρουσιάζεται ὡς συνεχῆς ἐπιδίωξη ἐπιβίωσης καὶ βελτίωσης τῶν ἀνθρώπων (πρὸς τὸ τῆς πόλεως ὅλης συμφέρον καὶ πρὸς τὸ κοινὸν τὸ τῶν πολιτῶν, Πολιτ. 1283b 4 κ.έ.).

Στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας τὸ συμφέρον παρουσιάζεται ὡς ἔννοια ποὺ διαρκῶς διευρύνεται γιὰ νὰ περάσει ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἀρχαίας πόλεως στὸν σημερινὸ χῶρο τῶν διεθνῶν σχέσεων ἀνάμεσα σὲ κράτη καὶ λαούς. Ἡ θεμελιώδης ὅμως σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη διατηρεῖ τὴν ἐγκυρότητά της. Τόσο ἀπέναντι στὸ μεσαιωνικὸ ἰουδαϊκό-χριστιανικὸ πλαίσιο ὅσο καὶ στὴν ἐκλαϊκευμένη ἐσχατολογικὴ μαρξιστικὴ ἀντίληψη, ἡ ἀριστοτελικὴ σκέψη ἐναρμονίζει τὶς ἀτομικὲς ἐπιδιώξεις (ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἀνθρώπινη φύση, καθοριστικὸς παράγοντας στὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων) μετὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ βελτίωση τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Στὰ οὐτοπιστικὰ σχήματα ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζει μιὰ σκέψη θεμελιωμένη σὲ κοινωνικο-ψυχολογικὲς διεισδυτικὲς παρατηρήσεις. Αὐτὸ προσδίδει στὶς θέσεις του τὴν ἰσορροπία ἐκείνη, ποὺ ἐπισημαίνει μετὰ ἰδιαίτερη ὀξύδερκεια ὁ συγγρ., καὶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ φιλόσοφος λαμβάνει ὑπόψη μετὰ ἴση φροντίδα τόσο τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα, ὅσο καὶ τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος καὶ τὶς ἑξωτερικὲς συνθήκες ποὺ ἐπηρεάζουν τὶς ἀποφάσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ καθορίζουν τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Γιὰ νὰ φανεῖ ἀκόμη μιὰ φορὰ πῶς ἡ ἐπίτευξη τῆς ἰσορροπίας αὐτῆς ἐπι-

τυγχάνεται χάρη στὰ δυὸ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ ἀποφασιστικὰ σφράγισαν τὴν ἀρχαία σκέψη, ποὺ μὲ τὴ σειρά τῆς διαμόρφωσε τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα: τὸ λογιστικὸν καὶ τὸ θυμοειδές. Ὁ ὀρθὸς λόγος ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα, τὸ πνεῦμα ἀλλὰ καὶ ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ συνυπάρχουν σὲ κάθε προσπάθεια ἐρμηνείας. Ὅπου ἔνα ἀπὸ τὰ δύο ἀπουσίασε, ἡ θεωρία παρέκκλινε πρὸς τὴν ὑπερβολή.

Μὲ μιὰν ἐξειδικευμένη μελέτη πάνω σὲ μιὰ πτυχή τῆς ἀριστοτελικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας (πολιτικὴ ἐπανάσταση καὶ ἐμφύλιος πόλεμος) καὶ μιὰν ἐπανεξέταση τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στὸν Θρασύμαχο καὶ τὸν Σωκράτη (Πλάτωνος, *Πολιτεία Α'*) κλείνει ὁ κύκλος τῶν δοκιμίων του συγγρ. μὲ θέμα τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ τὴν πολιτικο-κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων.

Ἡ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ἀγκαλιάζει κάθε πρόβλημα στὴν πολυπλοκότητά του καὶ τὴν πολυσημαντότητά του, τὸν ἐμφανίζει ὡς πρόδρομο μιᾶς πλουραλιστικῆς σκέψης, ποὺ βρίσκεται στὸ προσκήνιο τοῦ σύγχρονου πολιτικοῦ στοχασμοῦ. Ἄς θυμῆσομε, ἐξάλλου, τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία τῆς δικαιοσύνης (*διανεμητικόν, διορθωτικόν, ἀντιπεπονηθός*) ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῶν φιλοσοφικῶν συζητήσεων (βλ. τὸ ἔργο τοῦ Rawls, κ.ἄ.).

Ἐξάλλου, γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς δίκαιης πολιτείας περιστρέφεται καὶ ἡ συζήτηση τοῦ Θρασύμαχου καὶ τοῦ Σωκράτη, συζήτηση μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ δύο διαφορετικὲς θέσεις, τῆς πόλης καὶ τῶν συγκρούσεων, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ τοῦ *εὖ ζῆν*, ἀπὸ τὸ ἄλλο, δὲν παρουσιάζονται ὡς ἀλληλοαποκλειόμενες ἀλλὰ, ἀντίθετα, ὡς συμπληρωματικὲς· μαζὶ φωτίζουν ζωντανὰ καὶ ἔντονα τὸ κοινωνικὸ φαινόμενο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὁ ρεαλισμὸς ἀλλὰ καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς τοῦ Θρασύμαχου, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ κοινωνιολόγου, ἐπειδὴ πιστεύει στὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης, καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ Σωκράτη, ποὺ πιστεύει στὴ δύναμη τοῦ ὀρθοῦ λόγου, συναντῶνται στὴν κοινὴ πίστη στὴ δυνατότητα βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ ἱεράρχηση τῶν προβλημάτων, ἡ παρουσίαση τῶν οὐσιωδῶν σημείων τοῦ προβληματισμοῦ μέσα ἀπὸ καθαρὸτητα λόγου, ἡ ξεχωριστὴ ἰκανότητα τοῦ συγγρ. νὰ ἀποφεύγει τὶς μακροσκελεῖς ἀναπτύξεις προκειμένου νὰ δώσει στὸν ἀναγνώστη καὶ τὸν μελετητὴ σαφὴ εἰκόνα τῆς συμβολῆς τῶν φιλοσόφων στὴ διερεύνηση τοῦ θέματος, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρίσματα τοῦ ὅλου ἔργου. Τὸ θέμα αὐτὸ καθαυτὸ εἶναι τεράστιο. Γνώση ἀλλὰ, κυρίως, ἀφομοίωση καὶ ἐξοικείωση μὲ τοὺς θεωρητικοὺς προβληματισμοὺς, κάνουν δυνατὴ μιὰ κριτικὴ παρουσίαση ποὺ δὲν χάνεται στὶς ἐπιμέρους λεπτομέρειες. Λιτότητα καὶ σαφήνεια λόγου δὲν σημαίνουν, βέβαια, ἀπλούστευση σκέψης —ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Οἱ διεξοδικὲς ἀναλύσεις καὶ συζητήσεις στὶς ὑποσημειώσεις δείχνουν πὼς ἡ ἐργασία εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπισταμένης ἐρευνας γύρω ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῶν ξένων μελετητῶν καὶ ἐπιστημόνων πάνω στὸ θέμα. Καὶ δὲν μπορούμε παρὰ νὰ τονίσουμε τὸν εὐεργετικὸ χαρακτήρα ποὺ ἔχει γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου ἡ μέριμνα τοῦ συγγρ. νὰ μὴν ἐμπλέκει τὶς παράλληλες συζητήσεις μὲ τὸ κύριο θέμα. Αὐτὸ ὅμως τὸ ἐπίτευγμα εἶναι, βέβαια, ἀποτέλεσμα ἄσκησης στὸν γραπτὸ λόγο ἀλλὰ, κυρίως, χάρισμα τοῦ νοῦ νὰ μεταφέρει μὲ σαφήνεια ὅ,τι συνέλαβε μὲ διαύγεια.

Licofrone. Alessandra, a cura di *Massimo Fusillo, André Hurst* e *Guido Paduano*, [Biblioteca Letteraria 16], Milano, Guerini e Associati, 1991, σελ. 315.

Il poemetto di Licofrone attendeva da tempo, in Italia, una traduzione commentata che lo rendesse accessibile anche a lettori non specialisti. Nell'aver in qualche modo risposto a tale esigenza si riassumono i meriti, modesti, della presente edizione, nata dal lavoro giustapposto — sarebbe fuori luogo parlare di «collaborazione» — di tre diversi curatori: ad A. Hurst spettano, oltre che la costituzione del testo, la «Introduzione» (pp. 9-48), la «Bibliografia selettiva delle opere citate» (pp. 49-52) e la «Premessa al testo» (pp. 53-56); a G. Paduano la versione italiana stampata a fronte del greco (pp. 57-151); a M. Fusillo il commento (pp. 153-315), che costituisce in fondo la parte più vitale dell'opera. Un prodotto complessivamente mediocre, estraneo a pregi scientifici, condotto anzi con una certa frettolosità e sciattezza, sfigurato infine da un'impressionante quantità di errori di stampa.

L'ampia introduzione si articola in quattro capitoli, il primo dei quali — «Scrivere l'oscuro» (pp. 9-17) — insiste sulla peculiare caratteristica dell'*Alessandra*, vero e proprio «tessuto di enigmi» (p. 11), le cui radici affondano da un lato nella sfera del profetico, dall'altro non risultano estranee alla propensione alessandrina verso «i giochi di maschere e le allusioni» (p. 16). Il secondo capitolo — «Chi è Licofrone» (pp. 17-27) — tocca la *vexata quaestio* dell'«altro» Licofrone, per la quale il Hurst si dichiara incerto tra la «stretta posizione unitaria» di Arnaldo Momigliano (1942) e la «posizione unitaria moderata» di Stephanie West (1984), propensa a vedere delle interpolazioni nel finale dell'*Alessandra* (in questo senso torna ora sul problema, con nuovi argomenti, L. Braccesi, «Licofrone e l'interprete augusteo», *Athenaeum* 80, 1992, 506-511). Il terzo capitolo — «L'*Alessandra*» (pp. 27-37) — è dedicato al problema della ricezione del poema in «uno spazio teatrale pubblico» ed a quello dei suoi «diversi livelli di comunicazione», mentre il quarto — «I modelli, l'eredità» (pp. 37-48) — ripercorre la storia della parola profetica, soffermandosi in particolare sulla fortuna del poema, da Ezechiele tragico ai testi letterari moderni. La trattazione si mantiene su un piano piuttosto superficiale, e non v'è punto in cui non andrebbe rettificata o approfondita.

Quando si legge, ad es., che «la metrica del poema s'ispira soprattutto ad Eschilo» (p. 34), viene in mente l'inconfutabile asserto che «the iambic trimeter of Lycophron [...] is metrically akin not to that of tragedy, but to that of the early iambographers» (P. Maas, *Greek Metre*, Oxford 1962², 66); ed altrettanto si dica della lingua, che sarebbe «evidentemente fondata in primo luogo sulla lingua tragica» (p. 31, ma cf. i miei *Studi su Ipponatte*, Bari 1984, 36 ss.). Agli innumerevoli refusi tipografici si sommano — a disorientare ulteriormente il lettore — la totale incongruenza dei rimandi interni (che risultano sistematicamente in difetto di 8 unità: così «*infra* p. 9» andrà corretto in «*infra* p. 17»; «*supra* p. 3» in «*supra* p. 11», e così via) ed alcune sorprendenti quanto fastidiose incongruenze: la citazione «St. West 1984», che ritorna di continuo nelle note, si riferisce al lavoro «Lycophron Italicized.?', *JHS* 104 (1984) 127-151, che tuttavia cercheremo invano nella «Bibliografia selettiva»; identica sorte spetta all'edizione «spagnola» di L. Mascialino (*Licofrón. Alejandra*, Barcelona 1956), citato nelle note con «L. Mascialino 1956».

Nella citata «Premessa al testo» il Hurst schematizza i punti di disaccordo rispetto all'*editio teubneriana* del Mascialino (1964), tenendo conto degli apporti papiracei (*P. Oxy.* 2094 e 2463; *P. Monac.* inv. 156; *PSI VI* 724) ignorati — solo in parte per ragioni cronologiche — dal predecessore. Egli rivaluta tacitamente qualche vecchia congettura (specie dello Scheer e del Wilamowitz), accoglie qualche recente proposta — come ai vv. 1157 (δτων St. West), 1159 (trasposto dopo il v. 1173 ancora dalla West) e 1199 (παιδοβρωτος Rebelo-Gonçalves). Al v. 1438, in luogo del plausibile ἐν μεταφρένοισι βουστρόφοις χθονός, egli inserisce nel testo — unico personale intervento — un sorprendente βουτρόφοις (*hapax!*) ἄλός che non ci sembra destinato a raccogliere molti consensi.

Scorrevole la traduzione del Paduano, che non di rado — e non a torto — si stacca dal testo propostogli dal collega elvetico (così, ad es., ai vv. 358 e 1437). Su un livello di decorosa divulgazione si colloca il commento, che nelle intenzioni del Fusillo doveva arricchirsi di una «Appendice», alla quale egli ripetutamente si richiama (pp. 177, 210 e 288). Purtroppo questa appendice, che doveva approfondire problemi soprattutto critico-testuali, non è stata poi realizzata: il lettore, che la cercherà invano, resterà ancora una volta deluso.

Università di Bologna

ENZO DEGANI

A. Πολίτη, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500, μὲ τὴ συνεργασία Μαρίας Α. Πολίτη [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 54], Ἀθῆναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1991, pp. με', 576.

Dopo un lungo travaglio tipografico vede finalmente la luce, purtroppo postumo, l'imponente catalogo dei manoscritti 1857-2500 conservati nella Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος di Atene redatto nel corso di una vita da Linos Politis. I 644 codici compresi nel volume hanno le più diverse provenienze: meritano in particolare di essere segnalati i 105 manoscritti della Μονὴ Προδρόμου di Serres e gli 8 di Kosinitza, i 159 del Ginnasio di Salonico, i 14 della Μονὴ Βουλίζης (vd. la concordanza a p. λδ'), più un notevole gruppo di acquisti e doni di privati, tra cui spiccano i nomi di N. Pollanis (42, vd. la concordanza a p. λδ'), A. Mamoukas (30) e Giovanni Veludo (7). La maggior parte dei codici appartiene al periodo della turcocrazia: 25 sono quelli datati anteriori al 1453, di cui 2 sono del s. XI, 1 del s. XII, 4 del s. XIII e 15 del s. XIV. I testi più ricorrenti, come si verifica di norma nelle biblioteche greche, sono di tipo teologico e liturgico; una presenza significativa è costituita dalle opere letterarie e filosofiche di alcuni tra gli esponenti più rappresentativi della cultura neogreca dei secoli XVII e XVIII, come Gerasimos Vlacos e Vikentios Damodos. Rarissimi, invece, risultano i codici anteriori al 1600 di autori classici: prolegomeni a Porfirio (2205, a. 1250), Aristofane (2252, seconda metà del s. XV), Euripide e Sofocle (1896, s. XVI-XVII).

Le descrizioni sono esemplate sulla base dello schema elaborato da Politis stesso (*Ἐπιτομὴ καταλόγου χειρογράφων*, Ἀθήναι 1961, pp. 105-113): dati generali, contenuto, fascicolazione, scrittura, materiale (filigrane e rigatura), legatura, note del copista, mani posteriori, ornamentazione, bibliografia e provenienza (cfr. pp. ιε'-κ'). Per i testi, indicati in maniera concisa ed essenziale, si rinvia di regola ai repertori di normale consultazione (*BHG*, Baur, Aldama), tranne per la *Clavis Patrum Graecorum*, che è utilizzata soltanto nelle aggiunte e correzioni (pp. μα'-με'). Nella bibliografia manca in qualche caso il riferimento alle descrizioni di A. Ehrhard (2109, 2281, 2319, 2362, etc.). Il tutto è redatto con la consueta maestria: anche il lettore più attento dovrà accontentarsi di poche ed estemporanee osservazioni.

1883: per la lista in versi delle dignità ecclesiastiche e di quelle auliche cfr. l'ed. di J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Paris 1976, pp. 318-325. — **1896**: cfr. anche E. C. Colwell, *The Elisabeth Day McCormick Apocalypse*, II, Chicago 1940, p. 16 (con bibl. precedente). — **1910**: la preghiera per il catecumeno di un pagano (f. 222) è in J. Goar, *Ἐυχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Venetiis 1730, p. 283, e, più recentemente, in M. Arranz, «Les Sacrements de l'ancien Euchologe constantinopolitain», *Orientalia Christiana Periodica* 49 (1983) 82, mentre la successiva formula di abiura per gli Ebrei (f. 222^v) è edita in Goar, op. cit., p. 282, e in Arranz, op. cit., pp. 68 ss. — **1911**: l'incipit della *narratio* di f. 157 corrisponde al testo di F. Nau, «Histoires des solitaires égyptiens», *Revue de l'Orient Chrétien* 12 (1907) 400-401. — **1924**: la stessa esegesi neogreca alla prima lettera di Fozio si trova anche nel cod. Thessal. Σπουδαστήριον Κλασικῆς Φιλολογίας 56, ff. 239 ss. — **2041**: lo scritto di Michele Psello a f. 323^v è ora edito da P. Gautier, *Michael Psellus, Theologica*, I, Leipzig 1989, pp. 378-380. — **2060**: sui florilegi contenuti nel manoscritto cfr. J. Darrouzès, *REB* 22 (1964) 277, dove sono enumerati anche altri codici, cui va aggiunto l'Athen. Benaki 53, ff. 59^v-66. — **2083**: l'orazione di Giuseppe di Tessalonica *In Lazarum et in ramos palmarum* (f. 138^v) è presente anche nell'Ott. gr. 14 (cfr. Ehrhard, *Überlieferung*, I, p. 215 nr. 85); per le orazioni di Amfilochio di Iconio *In mulierem peccatricem* (ff. 154-162) e *In Mesopentecosten* (ff. 283-287) cfr. l'edizione di C. Datema, *Amphilochii Iconiensis opera*, Turnhout-Leuven 1978, pp. 107-126 e 251-262 (sul cod. pp. 93, 101, 245, 247); l'orazione *In Mesopentecosten* di Leonzio presbitero (ff. 289-295^v) è edita da C. Datema - P. Allen, *Leontii presbyteri Constantinopolitani Homiliae*, Turnhout-Leuven 1987, pp. 313-337 (sul cod. pp. 279, 290). — **2092**: i 150 capitoli di Gregorio Palamas (pp. 279-314) sono stati editi criticamente da R. E. Sinkewicz, *Saint Gregory Palamas, The One Hundred and Fifty Chapters*, Toronto 1988, pp. 82-257 (alle pp. 62-64 una succinta descrizione del cod. Ateniese); l'indicazione bibliografica concernente l'edizione dei *Κεφάλαια συλλογιστικά* contro l'eresia degli Acindinisti e contro i Latini di Marco Eugenio (pp. 370-377) risulta piuttosto sibillina: si tratta in realtà di W. Gass, *Die Mystik des Nicolaus Cabasilas vom Leben in Christo*, Greifswald 1849, pp. 217-232; per i

trattati antilatini di Barlaam Calabro (pp. 396-443) cfr. la lista di incipit data da R. E. Sinkewicz, «The *Solutions* Addressed to George Lapithes by Barlaam the Calabrian and their Philosophical Context», *Mediaeval Studies* 43 (1981) 187-189; la risposta di Niceforo Blemmida a Giovanni Duca (pp. 471-473) è edita da A. Heisenberg, *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*, Lipsiae 1896, pp. 110 ss.; alla bibl. sono da aggiungere anche J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, pp. 341, 342, 345, 346, 350, 373, 378, 379, 380, 381, e Id., *Grégoire Palamas. Défense des saints hésychastes*, Louvain 1973, p. XLIX. — **2094**: l'incipit del testo relativo a Mose ὁ ἀββᾶς corrisponde a *PG* 65, col. 288A15. — **2130**: il testo di f. 344^v è quello del trattato pseudoaristotelico *De virtute* (1248a-1251b). — **2134**: cfr. Δ. Σ. Γκίνη - Ν. Ι. Πανταζοπούλου, *Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τοῦ Πελοποννήσου*, Θεσσαλονίκη 1985, p. 2 (la stessa indicazione [pp. 2-3] vale anche per gli altri codd. ateniesi che contengono la medesima opera). — **2137**: la *Διδασκαλία χρονική* (*CPG* 7777) di f. 208 attribuita ad Anastasio Sinaita è edita da I. B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, II, Romae 1868, pp. 278-280 (altri codici in Στ. Ν. Σάκου, *Περὶ τῶν Ἀναστασίων Σιναιτῶν*, Θεσσαλονίκη 1964, p. 252). — **2146**: cfr. J. A. M. Sonderkamp, *Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Theophanes Chrysobalantes (sog. Theophanes Nonnos)*, Bonn 1987, pp. 76-77. — **2187**: il testo a f. 62 è per la precisione la *Quaestio* 137 attribuita ad Atanasio Alessandrino (*PG* 28, coll. 684-700); per le *Ἐρωταποκρίσεις κανονικαί* di Pietro Chartophylax l'edizione cui fare riferimento è quella di V. N. Beneševič, *Otvěty Petra Chartofilaksa (Konca XI věka)* [Zapiski Imperatorskoi Akademii Nauk. Po istoriko-filologičeskomu otdělenīyu, 8.14], S. Peterburg 1909, pp. 4 lin. 15 ss. — **2205**: cfr. G. Prato, «La produzione libraria in area greco-orientale nel periodo del regno latino di Costantinopoli (1204-1261)», *Scrittura e Civiltà* 5 (1981) 116, 126. — **2214**: su Marco ieromonaco cfr. *PLP* 17804. — **2281**: per il *Protevangeliium Iacobi* cfr. É. de Strycker, Die griechischen Handschriften des Protevangeliiums Iacobi, in *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, hrsg. von D. Harlfinger, Darmstadt 1980, p. 606. — **2318**: la monodia anonima sulla caduta di Costantinopoli (f. 142) è stata recentemente ripubblicata da A. Pertusi, *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, Bologna 1983, pp. 326-330 (sul cod. cfr. pp. 321, 326). — **2319**: per l'orazione di Amfilochio di Iconio *In illud: Pater si possibile est* (ff. 138, 169-177^v) cfr. ora l'ed. di Datema, op. cit., pp. 139-152 (sul cod. p. 137). — **2347**: la *Ἐξήγησις εἰς τὸν περὶ τοῦ Πάσχα τῶν ἀποστόλων κανόνα*, che nel cod. (f. 113) viene attribuita a Niceforo Gregora, è in realtà di Barlaam Calabro, cfr. per es. Marc. gr. 332, ff. 67-71^v, Mosq. Syn. 315 (441 Vladimir), ff. 294-296^v. — **2363**: alla bibliografia è da aggiungere I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 3.1, Stuttgart 1982, p. 335, dove l'Athen. viene inserito in un gruppo di sette codici che presentano gli stessi elementi decorativi. — **2367**: lo scritto sull'origine dello scisma di f. 1 è edito da J. Hergenröther, *Monumenta ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Ratisbonae 1869, pp. 154-163, quello attribuito a Fozio (f. 8) dallo

stesso, pp. 62-71. — **2401**: cfr. D. E. Conomos, *The Treatise of Manuel Chrysa-phes, the Lampadarios*, Wien 1985, p. 99 n. 3. — **2406**: cfr. Conomos, op. cit., pp. 12 n. 7, 98 n. 2, e Chr. Hannick - G. Wolfram, *Gabriel Hieromonachos, Abhandlung über den Kirchengesang*, Wien 1985, pp. 110, 135. — **2435**: cfr. anche G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Berlin 1958, pp. 232, 568. — **2437**: la breva cronaca ai ff. 368^v-369 è edita da P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, Wien 1975, pp. 418-429 (sul ms. p. 414); le prescrizioni per l'accoglimento degli eretici nella Chiesa (f. 370) sono edite in Goar, op. cit., pp. 694-695, e in Arranz, op. cit., pp. 53-56, ma sono probabilmente seguite dalle formule di abiura e dalle preghiere per specifiche eresie con cui formano di norma una sequenza ben attestata. — **2449**: alla bibl. aggiungere C. Mango, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Cambridge (Mass.) 1958, p. 31. — **2456**: cfr. Conomos, op. cit., pp. 87, 88 n. 21. — **2458**: la composizione di Giovanni Koukouzeles (f. 3) è pubblicata in facsimile da G. Dévai, «The Musical Study of Koukouzeles in a Fourteenth-Century Manuscript», *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 6 (1958) 213-235; cfr. anche Conomos, op. cit., pp. 82 n. 11, 98 n. 2, Hannick-Wolfram, op. cit., p. 134. — **2460**: sul foglio di guardia cfr. E. Crisci, «La maiuscola ogivale diritta. Origini, tipologie, dislocazioni», *Scrittura e Civiltà* 9 (1985) 107 n. 7, 144 e tav. 18b. — **2471**: l'orazione *In Mesopentecosten* di Leonzio presbitero è edita in Datema-Allen, op. cit., pp. 313-337 (sul cod. pp. 279, 295). — **2473**: la *Διάταξις* del patriarca Metodio è in Goar, op. cit., pp. 689-692, e ora in M. Arranz, «La "Diataxis" du patriarche Méthode pour la réconciliation des apostats», *Orientalia Christiana Periodica* 56 (1990) 289-315. — **2477**: cfr. anche S. Y. Rudberg, *Études sur la tradition manuscrite de saint Basile*, Uppsala 1953, p. 172. — **2492**: per i due racconti agiografici di f. 90 e 91^v cfr. rispettivamente *BHG* 1450^w e 1445^m; gli otto *apophthegmata* seguenti sono in parte identificati da J. A. Munitiz, *Theognosti Thesaurus*, Turnhout-Leuven 1979, p. LII n. 13 (sul cod. pp. LII-LIII, LXXVII n. 115).

Il volume è completato da cinque indici: contenuto, paleografico, codici datati, incipit e lessicale. Vorrei, a conclusione di questa presentazione, esprimere l'auspicio che anche il catalogo dei codici 2501-3121, cui Politis stava da tempo lavorando, possa essere al più presto utilizzato dagli studiosi.

Università degli Studi di Venezia

PAOLO ELEUTERI

Herbert Hunger und *Wolfgang Lackner* unter Mitarbeit von *Christian Hannick*, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. Teil 3/3 Codices theologici 201-337, Wien 1992, 4o, σελ. xxi, 573.

Οκτώ χρόνια μετά τη δημοσίευση του δεύτερου μέρους του καταλόγου των θεολογικών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αυστρίας είδε το φως της

δημοσιότητας το τρίτο μέρος της ομάδας αυτής, το οποίο αποτελεί και τον τελευταίο τόμο του μεγαλεπήθολου σχεδίου που ανέλαβε πριν από 40 και παραπάνω χρόνια ο H. Hunger και που κατόρθωσε να το φέρει σε πέρας άλλοτε μόνος και άλλοτε με τη βοήθεια συνεργατών. Τα 885 ελληνικά χειρόγραφα (χωρίς το Supplementum Graecum) της παραπάνω βιβλιοθήκης είναι πλέον στο σύνολό τους στη διάθεση των ερευνητών, καθώς οι «θησαυροί» που περιέχουν, χάρη στις άοκνες προσπάθειες του Hunger και των συνεργατών του, έγιναν γνωστοί στον επιστημονικό κόσμο και περιμένουν από αυτόν την αξιοποίησή τους. Ο σεβαστός καθηγητής ανακοινώνει στον πρόλογο του παρόντος τόμου ότι άρχισε «σύν Θεῶν» να ετοιμάζει και τη νέα έκδοση του καταλόγου των χειρογράφων του Supplementum Graecum της ίδιας βιβλιοθήκης, μιας συλλογής που ξεπέρασε ήδη τα 200 χειρόγραφα, και της οποίας μια σύντομη περιγραφή δημοσίευσε ο ίδιος το 1957. Ευχόμαστε να ευτυχήσει να δει τυπωμένο και αυτόν τον τόμο και να έχει έτσι την ικανοποίηση ότι ολοκλήρωσε το έργο του.

Από τον λιτό πρόλογο του Hunger πληροφορούμαστε ότι η μορφή του καταλόγου (η μέθοδος δηλαδή με την οποία έγινε η περιγραφή των χειρογράφων, ο τρόπος παρουσίασης των περιεχομένων και των κωδικολογικών και άλλων στοιχείων, ακόμη και η τυπογραφική εμφάνιση) παρέμεινε ίδια με εκείνη του τόμου 3/2, παρόλο που η αρχική σκέψη των επιμελητών ήταν να προβούν σε κάποιες συντμήσεις, για τον λόγο ότι στον τόμο 3/3 ήταν προγραμματισμένο να περιληφθούν τα εναπομείναντα 137 θεολογικά χειρόγραφα (αντί των 100 του τόμου 3/2). Τελικά η άποψη αυτή δεν επικράτησε, και έχουμε έτσι τη χαρά να απολαμβάνουμε για μιαν ακόμη φορά τον υποδειγματικό τρόπο με τον οποίο ο Hunger και οι συνεργάτες του συντάσσουν έναν κατάλογο χειρογράφων. Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας έχει κάθε λόγο να αισθάνεται υπερήφανη, καθώς είναι μια από τις ελάχιστες μεγάλες βιβλιοθήκες που διαθέτει πλήρη κατάλογο των χειρογράφων της συνταγμένο με τρόπο που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις των επιστημών της παλαιογραφίας και κωδικολογίας, όπως αυτές διαμορφώθηκαν σήμερα, έναν κατάλογο-μοντέλο.

Νομίζω ότι είναι περιττό να εκθέσω τον τρόπο με τον οποίο ο Hunger περιγράφει ένα χειρόγραφο. Στο διάστημα των 30 και πλέον ετών από τη δημοσίευση του πρώτου τόμου της σειράς η μέθοδος του έγινε ευρέως γνωστή. Συζητήθηκε από ειδικούς επιστήμονες, που με βιβλιοκρισίες έκαναν παρατηρήσεις και υποδείξεις που έγιναν ενμέρει αποδεκτές και συνέβαλαν στην αρτιότερη και πληρέστερη περιγραφή των χειρογράφων των επόμενων τόμων. Εκτός από αυτό, επιμέρους στοιχεία της μεθόδου συναντούμε και σε νεότερους καταλόγους άλλων βιβλιοθηκών, γεγονός που αποδεικνύει ότι το σύστημα αυτό καταλογογράφησης επηρέασε ως ένα βαθμό και άλλους ερευνητές. Θεωρώ επίσης περιττό να σημειώσω εδώ ορισμένες παρατηρήσεις που θα μπορούσα να κάνω σχετικά με τη μέθοδο Hunger, για τον λόγο ότι η σειρά έχει ολοκληρωθεί και η μέθοδος φαίνεται να έχει αποκρυσταλλωθεί· κυρίως, όμως, επειδή η περιγραφή ενός χειρογράφου δεν είναι απαραίτητο να ακολουθεί κάποιους κανόνες. Αυτό που έχει σημασία είναι το να δίνονται όλα τα στοιχεία που αφορούν το χειρόγραφο και όχι

ο τρόπος ή η σειρά με την οποία τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται.

Δεν μπορώ όμως να μην εκφράσω τη λύπη μου για το γεγονός ότι στο κωδικολογικό τμήμα της περιγραφής, και συγκεκριμένα στην παράγραφο που αναφέρεται στον γραφέα του χειρογράφου, ο Hunger παραθέτει το βιβλιογραφικό σημείωμα, όταν αυτό υπάρχει, μόνο εφόσον δεν είναι κάπου αλλού δημοσιευμένο. Κατά κανόνα αρκείται στην αναφορά του ονόματος του γραφέα και του φύλλου στο οποίο βρίσκεται το σημείωμα, και για το πλήρες κείμενο παραπέμπει στο βιβλίο του J. Bick, *Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften*, Βιέννη - Πράγα - Λιψία 1920. Προσθέτω εδώ ότι στην εισαγωγή του πρώτου τόμου της σειράς, όπου εκθέτει με λεπτομέρειες τη μέθοδό του, δεν δίνει καμιά εξήγηση για την επιλογή του αυτή. Η παρατήρηση αυτή έγινε στο παρελθόν από αρκετούς ερευνητές (βλ., π.χ., τις βιβλιοκρισίες του J. Irgoin στο *REG* 74, 1961, 285 και του K. A. de Meyier στο *Gnomon* 33, 1961, 809), αλλά άγνωστο για ποιο λόγο και σε αντίθεση με άλλες παρατηρήσεις ο Hunger δεν την έλαβε υπόψη του. Έτσι η απουσία του βιβλιογραφικού σημειώματος εξακολουθεί να ενοχλεί και να δυσκολεύει τους χρήστες όλων των τόμων της σειράς, σε συνδυασμό μάλιστα με το γεγονός ότι το βιβλίο του Bick δεν κυκλοφόρησε ευρέως.

Ας έρθουμε τώρα στο τελευταίο μέρος του καταλόγου των θεολογικών χειρογράφων. Το πρώτο που διαπιστώνουμε είναι η απουσία του O. Kresten, συνεργάτη του Hunger στους τρεις προηγούμενους τόμους. Ο Kresten, διευθυντής εδώ και αρκετά χρόνια του Ιστορικού Ινστιτούτου της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών στη Ρώμη, ήταν δύσκολο να συνεχίσει τη μακρόχρονη συνεργασία του στον Κατάλογο· τη θέση του πήρε ο γνωστός και από τη σειρά *Codices Chrysostomici Graeci* (χφφ Αυστρίας) W. Lackner, ο οποίος όμως λόγω του θανάτου του στις 9.1.92 δεν πρόλαβε να δει δημοσιευμένο τον τόμο, στην προετοιμασία του οποίου συμμετείχε ισότιμα με τον Hunger. Την περιγραφή των λειτουργικών χειρογράφων ανέλαβε και πάλι, με τη γνωστή του επιμέλεια, ο ειδικευμένος σε τέτοια κείμενα Ch. Hannick.

Από τα 137 χειρόγραφα του τόμου τα 34 είναι περγαμηνά, και για άλλα 14 χρησιμοποιήθηκε χαρτί ανατολικής προέλευσης. Και μόνο αυτή η πληροφορία, που μας μεταφέρει στους πρώτους αιώνες της μικρογράμματης γραφής, αρκεί για να διαπιστώσει ο ειδικός ερευνητής ότι η συλλογή χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αυστρίας ξεχωρίζει σε σπουδαιότητα και δίκαια θεωρείται μια από τις καλύτερες στον κόσμο. Μεταξύ των χειρογράφων που περιλαμβάνονται στον τόμο πρώτα σε αριθμό έρχονται εκείνα που παραδίδουν έργα ενός συγγραφέα (51), ακολουθούν όσα ο Hunger χαρακτηρίζει ως *Theologische Sammelhandschrift* (44), και με μεγάλη διαφορά στην τρίτη θέση όσα περιέχουν κείμενο της Παλαιάς ή της Καινής Διαθήκης (17). Με λιγότερα χειρόγραφα (1 έως 9) αντιπροσωπεύονται άλλα είδη κειμένων (λειτουργικά-μουσικά, *catenae*, «κανονικά» κτλ.). Θα σταθώ σε τρία χειρόγραφα, στο κάθε ένα για διαφορετικό λόγο.

Ο αρ. 209 είναι ένας παλιόμνηστος κώδικας, του οποίου η νεότερη γραφή (*obere Schrift*) χρονολογείται στον 12ο αι. (κείμενο: *catenae* στο κατά Ματθαίον ευαγγέλιο). Από τα 143 φύλλα τα 1-127 και 136-143 προέρχονται από μεγα-

λογράμματο κώδικα του 9ου αι. που περιείχε ευαγγελικές περικοπές (ευαγγελιστάριο), ενώ τα φφ. 128-135 ανήκαν σε κώδικα του 11ου αι. και παραδίδουν τροπάρια από την Παρακλητική. Είναι υποδειγματική και άξια θαυμασμού η επιτυχής προσπάθεια που κατέβαλε ο Hunger (με τη βοήθεια βέβαια των υπεριωδών ακτίνων) να διαβάσει την παλαιότερη γραφή (untere Schrift) και να συντάξει πλήρη περιγραφή (περιεχομένου και κωδικολογική) των παλιμψηστων φύλλων. Και ο θαυμασμός γίνεται ακόμη μεγαλύτερος αν λάβουμε υπόψη την κακή κατάσταση του χειρογράφου.

Ένα από τα πιο γνωστά χειρόγραφα στην περιοχή της μεσαιωνικής δημόδους λογοτεχνίας είναι ο Vindob. theol. gr. 244, που χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 16ου αι. Στα 353 φύλλα του παραδίδονται 46 διαφορετικά κείμενα, αρκετά από τα οποία έχουν εκδοθεί αποκλειστικά με βάση αυτό το χειρόγραφο. Στην περίπτωση του αρ. 244 εκπλήσσει το πόσο ενημερωμένοι βιβλιογραφικά είναι οι συντάκτες του καταλόγου. Από τις 12,5 σελίδες στις οποίες εκτείνεται η περιγραφή του, η παράγραφος που αναφέρεται στη σχετική με το χειρόγραφο βιβλιογραφία καταλαμβάνει 1,5 σελίδα, κάτι που δεν συναντούμε σε κανένα άλλο χειρόγραφο. Όταν λοιπόν επιδιώκεται σε τέτοιο βαθμό η βιβλιογραφική πληρότητα και μάλιστα στο πλαίσιο ενός καταλόγου χειρογράφων με σωρεία διαφορετικών θεμάτων, δεν πρέπει να απορούμε που χρειάστηκαν τόσα χρόνια για την ολοκλήρωση του καταλόγου.

Μια σπάνια περίπτωση αποτελεί ο αρ. 268. Πρόκειται για περγαμνή κώδικα που χρονολογείται στον 15ο/16ο αι., σε μια εποχή δηλαδή κατά την οποία η περγαμνή έχει εκτοπιστεί και τη συναντούμε κυρίως σε έγγραφα ή ειλητάρια, και πολύ σπάνια σε κώδικες που περιέχουν το κείμενο της θείας λειτουργίας και αποτελούνται από μικρό αριθμό φύλλων (π.χ., χφ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης αρ. 42). Ο Vindob. theol. gr. 268 αντίθετα παραδίδει ομιλίες του Γρηγορίου του Θεολόγου και έχει 328 φύλλα.

Στα πολύ θετικά σημεία του καταλόγου πρέπει να προσθέσω τους λεπτομερείς και χωρίς λάθη, όσο μπόρεσα να ελέγξω, πίνακες (Autoren- und Sachregister [σσ. 485-528] και Incipit ungedruckter und wenig bekannter Texte [σσ. 529-573]), συνταγμένους από τον Lackner, με μοναδική παρατήρηση την απουσία λήμματος για τα χειρόγραφα που είναι γραμμένα σε περγαμνή και σε ανατολικό χαρτί.

Στον ογκώδη αυτό τόμο με τό τόσο δύσκολο και ποικιλόμορφο υλικό είναι σχεδόν αδύνατο να μη διαπιστώσει ο προσεκτικός αναγνώστης διάφορα λάθη και αβλεψίες ή παραλείψεις.

Αρκετά από τα λάθη αυτά είναι εύκολα αναγνωρίσιμα και εντοπίζονται στον συλλαβισμό (π.χ. σ. 25, στ. 1 τέλ.: γρ. *διδα-*), στον τονισμό (π.χ. σ. 13, στ. 6 τέλ.: γρ. *πρωτός*) ή στην ορθογραφία (π.χ. σ. 162, στ. 4: γρ. *φρίττει*), ή πρόκειται για αβλεψίες καθαρά τεχνικής φύσεως (π.χ. σ. 8, στ. 14 τέλ.: να προστεθεί α.Ο. πριν από τον αριθμό 198).

Υπάρχουν όμως και άλλα λάθη τα οποία πρέπει να επισημανθούν: σ. 8, στ. 19 (επίσης σ. 16, στ. 2): γρ. *Παλαιολόγεια*: σ. 93, στ. 1 τέλ.: γρ. *ΕΕΒΣ*: σ. 111,

στ. 16 τέλ.: γρ. *ποιείς* (*ποιῶν* Cod.) ἢ *ποιῶν* (!)· σ. 266, στ. 5: γρ. *Megalynaria* αντί *Stichera prosomoia*.

Σε τρεις περιπτώσεις ο Hunger εκφράζεται με επιφύλαξη· στις δύο πρώτες έχει δίκιο: σ. 51, στ. 16 τέλ. δεν χρειάζεται το ερωτηματικό, σ. 111, στ. 21 είναι περιττή η λέξη *vermutlich*, ενώ στην τρίτη περίπτωση (σ. 229, στ. 16) η χωρίς αρχή ευχή δεν είναι από τη νεκρώσιμη ακολουθία, αλλά από τον έσπερινό της γουγκλισίας της Πεντηκοστής.

Είναι πάρα πολλά τα κείμενα που οι συντάκτες του τόμου κατόρθωσαν να ταυτίσουν· σ' αυτά ας προσθέσω ότι η ευχή «Ἁγιε ἄγγελε...» (σ. 107, στ. 9 τέλ.) βρίσκεται στο τέλος της ακολουθίας του μικρού αποδείπνου. (Δεν μπορώ να παραπέμψω στο *Hor. Rom.* και στο *Pent. Rom.* [για την προηγούμενη περίπτωση], όπως ο Hunger, επειδή οι εκδόσεις αυτές δεν μου είναι προσιτές.)

Είχα την ευκαιρία παραπάνω να εξάρω την πλουσιότερη βιβλιογραφική ενημέρωση των συντακτών του παρόντος καταλόγου· θα ήθελα να τη συμπληρώσω σε δύο σημεία: στα δημοσιεύματα που αναφέρονται στο μοτίβο «Ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράψασα...» (σ. 154, στ. 4-10) πρέπει να προστεθεί τώρα και η εργασία του Β. Atsalos, «Die Formel Ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράψασα... in den griechischen Handschriften», στο *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio (Atti del Seminario di Erice, 18-25 settembre 1988)*, Spoleto 1992, σσ. 691-750. Στη βιβλιογραφία για τον αρ. 325 (σ. 453) να προστεθεί επίσης: Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ἐπὶ τῷ Ἄντωνιῳ ὁ Ἐπαρχος. Ἐνας Κερκυραῖος οὐμανιστὴς τοῦ ἰστ' αἰῶνα, διδ. διατριβὴ στο Πανεπ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1978, σ. 321.

Με όλες τις παραπάνω επισημάνσεις επιχείρησα να συμβάλω στην κατά το δυνατόν βελτίωση του κρινόμενου έργου και όχι να μειώσω, έστω και στο ελάχιστο, την αξία και τη χρησιμότητά του. Κάτι τέτοιο θα ήταν μικρόψυχο και θα φανέρωνε έλλειψη ευγνωμοσύνης απέναντι στον καθηγητή Hunger και στους συνεργάτες του για την τεράστια προσφορά τους στις επιστήμες της παλαιογραφίας και της κωδικολογίας και ιδιαίτερα στον άχαρο τομέα της καταλογογράφησης χειρογράφων.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Kenneth M. Setton, Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century, Philadelphia 1991, σελ. 502 (*Memoirs of the American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge*, vol. 192).

Ο Κ. Μ. Setton, ομότιμος καθηγητής του Institute for Advanced Study στο Princeton (New Jersey) των ΗΠΑ, είναι γνωστός και μεγάλος ιστορικός, γεννημένος στα 1914. Τα έργα του *Catalan domination of Athens, 1311-1388* (Cambridge 1948, London 21975), *A History of the Crusades*, τ. 1-2 (University of Pennsylvania 1955, London 21969), *The Byzantine background to the Italian*

Renaissance (Philadelphia 1956), το ίδιο σε μετάφρ. Π. Π. Παναγιώτου *Το Βυζαντινό υπόβαθρο της Ιταλικής Αναγέννησης* (Αθήνα 1989), *Great Problems in European Civilization* (σε εκδ. συνεργασία με τον Henry Winkler, Prentice-Hall 1966), *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance* (London 1974), *Athens in the Middle Ages* (London 1975, Variorum Reprints) και *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. 1-4 (Philadelphia 1976-1984) έχουν πλουτίσει την παγκόσμια βιβλιογραφία για την όψιμη μεσαιωνική και τη νεότερη ευρωπαϊκή (και ελληνική) Ιστορία.

Ο τίτλος του υπό κρίση έργου του συγγρ. θυμίζει έντονα το έργο του Ekkehard Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen, Umbruch in Südosteuropa 1645-1700*, München 1970. Η νόμιμη υποψία για το ότι ο συγγρ. γνωρίζει το βιβλίο του Eickhoff ωθεί τον αναγνώστη στην αναζήτηση του πίνακα βιβλιογραφίας. Αυτός όμως απουσιάζει. Φαίνεται ότι ο συγγρ. είναι οπαδός των απόψεων που θεωρούν περιττή την παράθεση συνολικής βιβλιογραφίας. Η συγκεκριμένη αυτή απουσία αναγκάζει τον αναγνώστη να αποδελτιώνει τις υποσημειώσεις για να ελέγξει την πλήρη κάλυψη του έργου με όσα δημοσιεύματα απαιτεί η βιβλιογραφική υποστήριξή του. Αλλά και τις ανέκδοτες πηγές, που χρησιμοποίησε ο συγγρ. από τα βενετικά Αρχεία και από τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, δεν τις παραθέτει συγκεντρωμένες συνοπτικά. Το ευρετήριο (Index) του βιβλίου (σσ. 462-502) δεν περιλαμβάνει λήμμα Eickhoff (γενικά, δεν περιλαμβάνει ονόματα συγγραφέων). Ο υποψιασμένος, λοιπόν, αναγνώστης αρχίζει την επίπονη αποδελτίωση των υποσημειώσεων σε αναζήτηση του Eickhoff. Τον συναντά τελικά στη σ. 109, υποσ. 13.

Τα περιεχόμενα του βιβλίου περιλαμβάνουν 14 κεφάλαια. Στο έργο αυτό ο συγγρ. συνεχίζει κατά κάποιον τρόπο το τετράτομο σύγγραμμα *Papacy and the Levant (1204-1571)*. Η έμφαση όμως μετατοπίστηκε από την Αγία Έδρα στη Βενετία και στην Αυστρία. Πολύ περισσότερο χρόνο και κόπο δαπάνησε ο συγγρ. στα βενετικά Αρχεία (όπου άρχισε την έρευνά του για πρώτη φορά πριν από σαράντα τόσα χρόνια) παρά σε αυτά του Βατικανού. Αρχική πρόθεσή του ήταν να αναζητήσει απαντήσεις για ορισμένα desiderata του στο Haus-, Hof- und Staatsarchiv στη Βιέννη, αλλά το βιβλίο γινόταν πολύ μεγαλύτερο από όσο το είχε σχεδιάσει. Με αποπλιστική ειλικρίνεια και ιστορική εντιμότητα ο συγγρ. ομολογεί στον πρόλόγό του ότι ματαίωσε την προγραμματισμένη έρευνα στα Αρχεία της Βιέννης και περιορίστηκε μόνο σ' αυτά της Βενετίας και του Βατικανού. Θα μπορούσε ωστόσο να σημειώσει ότι τα αυστριακά έγγραφα ερευνήθηκαν ήδη προς την ίδια κατεύθυνση από τον Ekk. Eickhoff, που προαναφέρθηκε. Επιμένοντας, πάντως, στη βενετική θεώρηση των γεγονότων ο συγγρ. πιστεύει ότι ο 17ος αιώνας τελείωσε όχι με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς στα 1699, αλλά μ' αυτήν του Πασάροβιτς στα 1718.

Για να επιστρέψουμε στις αρχαικές μαρτυρίες, ο συγγρ. δηλώνει ότι χρησιμοποιεί ονόματα και όρους όπως τους συναντά στα έγγραφα, με ποικιλία στη μορφή τους. Έτσι, π.χ., υπάρχει Constantinopoli και Constantinopoli, Morosini και Moresini, provveditore και proveditor, giovane, giovine και giovene,

principe και grencipe κ.ά. Η διευκρίνιση ήταν αναγκαία, για να μη δημιουργηθούν προβλήματα σύγχυσης σε κάποιους αναγνώστες, που αγνοούν την πολυμορφία των βενετικών εγγράφων. Ο συγγρ. προτίμησε αυτή τη μέθοδο, που σχεδόν φωτογραφίζει τη μορφή ονομάτων και όρων, μολονότι δεν παραθέτει παράρτημα εγγράφων.

Το βιβλίο επισημαίνει αρχικά ότι, μετά τη χριστιανική νίκη στη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), οι Βενετοί εγκατέλειψαν τη συμμαχία με την Ισπανία και την Αγία Έδρα παραδίδοντας με τη συνθήκη της 7ης Μαρτίου 1573 την, ήδη κατακτημένη, Κύπρο στους Τούρκους. Από τότε και ως τα 1645, για πάνω από 70 χρόνια, η Γαληνότατη Δημοκρατία και η Υψηλή Πύλη απείχαν από σοβαρές εχθρικές αντιπαραθέσεις. Όλα πάντως αυτά τα χρόνια δεν ήταν εποχή ειρήνης στη ΝΑ Ευρώπη. Διάφορες στρατιωτικές ενέργειες κρατούσαν σε εγρήγορση τη χριστιανική Ευρώπη και την ισλαμική Ανατολή. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσπάθειες Ισπανών και Ιταλών πρακτόρων του Φιλίππου Γ' της Ισπανίας να ξεσηκώσουν τους Μανιάτες σε επανάσταση. Στον βορρά οι Αψβούργοι βρίσκονταν γύρω στα 1600 στο ναδίρ της ιστορίας τους. Οι Τούρκοι, με την επέκτασή τους στην Ουγγαρία, στα δυτικά Βαλκάνια και, ανατολικά, στην Περσία, έφτασαν τα όρια της κατακτητικής τους ικανότητας. Ωστόσο, όπως παρατήρησε ο Άγγλος πρεσβευτής στην Πύλη John Finch στα τέλη του 17ου αιώνα, «ο Τούρκος δεν μπορεί να ζήσει χωρίς πόλεμο». Έτσι, το καλοκαίρι του 1593 οι Τούρκοι ξεκίνησαν εναντίον της Αυστρίας και των κληρονομικών κτήσεων των Αψβούργων τον «μακρύ πόλεμο», που κράτησε ως τα 1606. Η συνθήκη του Zsitvatorok, που έκλεισε τον πόλεμο, ανάγκασε την Πύλη να αναγνωρίσει τον αυτοκράτορα ως ισότιμο με τον σουλτάνο. Ήταν, άλλωστε, η πρώτη φορά που οι Οθωμανοί υπέγραψαν συνθήκη μακριά από την Κωνσταντινούπολη. Το Zsitvatorok είναι ορόσημο στην ιστορία των τουρκικών σχέσεων όχι μόνο με την Αυστρία, αλλά με όλη την Ευρώπη.

Διαμαρτυρόμενοι και καθολικοί, Union και Liga, βρίσκονταν σε προστριβές. Η αυτοκρατορική διαδοχή ήταν το μεγαλύτερο πρόβλημα του καθολικισμού στην κεντρική Ευρώπη. Οι Τούρκοι ησύχαζαν, όχι όμως οι προτεστάντες. Στις 23 Μαΐου 1618 η «εκπαράθρωση της Πράγας» (the defenestration of Prague, der Prager Fenstersturz) σήμανε την έναρξη του τριακονταετούς πολέμου. Χαρακτηριστικό επεισόδιο στα πλαίσια του πολέμου είναι η μεταφορά της περίφημης Παλατινής Βιβλιοθήκης από τη Χαϊδελβέργη στη Ρώμη, μετά την κατάληψη της πρωτεύουσας του Παλατινάτου από τα καθολικά στρατεύματα (1622). Τη μεταφορά πραγματοποίησε ο Έλληνας λόγιος Λέων Αλλάτιος: όχι μόνο της Bibliotheca Palatina, αλλά και της προσωπικής βιβλιοθήκης του εκλέκτορα, της πανεπιστημιακής και του κολlegίου Sapientia. Ο Αλλάτιος μετέφερε μέσω Μονάχου στο Βατικανό 3.500 χειρόγραφους κώδικες και 5.000 τυπωμένα βιβλία. Η Παλατινή Βιβλιοθήκη περιείχε μεταξύ άλλων και τη βιβλιοθήκη του Ulrich Fugger, του τραπεζίτη από το Augsburg, ο οποίος έζησε στη Χαϊδελβέργη 20 περίπου χρόνια. Η ληστρική αυτή ενέργεια έσωσε τελικά την Bibliotheca Palatina, δεδομένου ότι 70 χρόνια αργότερα οι Γάλλοι κατέλαβαν και κατέστρεψαν τη Χαϊδελβέργη.

Στη συνέχεια του τριακονταετούς πολέμου πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα η γαλλική νίκη κατά του ισπανικού στρατού στο Rocroi της βόρειας Γαλλίας. Στις 18-19 Μαΐου 1643 οι tercios του Francisco de Melo, κυβερνήτη των Κάτω Χωρών, έπαθαν φοβερή καταστροφή. Η αποφασιστική μάχη στο Rocroi σήμανε το τέλος της στρατιωτικής υπεροχής της Ισπανίας στην Ευρώπη.

Στα 1630 η Βενετία είχε χτυπηθεί από την πανούκλα. Όπως υπολόγισε ο S. Romanin (*Storia documentata di Venezia*, τ. 7, Venezia 1974, σσ. 216-217) από τον Ιούλιο του 1630 ως τον Νοέμβριο του 1631 πέθαναν μόνο στη Βενετία 46.490 άνθρωποι. Η εκκλησία του Redentore στην Giudecca είχε χτιστεί από αίσθημα ευγνωμοσύνης προς τον Θεό για τη διακοπή της πανούκλας του 1575-1576. Έτσι και στα 1631 η εκκλησία της Salute άρχισε να οικοδομείται στο μεγάλο κανάλι δίπλα στο τελωνείο (Dogana) για να υπενθυμίζει το πέρασμα της πανούκλας, που ξαπλώθηκε τότε από την Κωνσταντινούπολη ως το Λονδίνο. Από το 1620 ως το 1644 η Βενετία αναμείχθηκε και σε τρεις ιταλικούς πολέμους, της Valtellina, της Mantua και του Castro. Εξασθενημένη η Γαληνότατη Δημοκρατία υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει αμέσως κατόπιν τους Οθωμανούς στον μακρόχρονο πόλεμο για την κυριαρχία στην Κρήτη. Η Signoria κατείχε τη μεγαλόνησο για 4,5 περίπου αιώνες, εφόσον η βενετοκρατία είχε αρχίσει εκεί λίγο μετά την Δ΄ σταυροφορία. Οι Κρητικοί, βέβαια, ποτέ δεν είχαν πάψει να επαναστατούν κατά της βενετικής κατοχής. Στο σύνολό τους, άλλωστε, οι Έλληνες δεν είχαν διστάσει να δείχνουν τη δυσαρέσκειά τους για τη φραγκική κατοχή της Κωνσταντινούπολης (1204-1261) και της Θεσσαλονίκης (1204-1224), προϊόν και αυτό της ίδιας σταυροφορίας. Οι απόγονοι, πάντως, των Βενετών αποίκων στην Κρήτη είχαν εξελληνιστεί σε μεγάλο βαθμό, εγκαταλείποντας συχνά τον καθολικισμό για την ορθοδοξία. Στον κρητικό πόλεμο οι Βενετοί βρέθηκαν μόνοι, χωρίς σοβαρή υποστήριξη από τους Ευρωπαίους. Οι Αψβούργοι ήταν οι μεγαλύτεροι εχθροί των Τούρκων, όπως γράφει ο συγγρ. στη σ. 132, αλλά ο αυτοκράτορας Φερδινάνδος Γ΄ δεν ήταν σε θέση να βοηθήσει τους Βενετούς, που άλλωστε ποτέ δεν υπήρξαν δημοφιλείς στη Βιέννη. Η άλλη μεγάλη δύναμη, της δυτικής Μεσογείου, η Ισπανία, είχε να αντιμετωπίσει από το 1640 τις επαναστάσεις της Πορτογαλίας και της Καταλωνίας. Μολονότι οι Ισπανοί Αψβούργοι, όπως και οι Αυστριακοί εξάδελφοί τους, ήταν από πολύ χρόνο εχθρικοί προς τους Τούρκους, ο Φίλιππος Δ΄ δεν μπορούσε να βοηθήσει τους Βενετούς· δεν μπορούσε να βοηθήσει ούτε τον εαυτό του. Από τις 21 Οκτωβρίου 1639 ο Ολλανδός ναύαρχος Marten Tromp είχε καταστρέψει σχεδόν ολοκληρωτικά τον ισπανικό στόλο έξω από τις ακτές της Αγγλίας. Από τότε η Ισπανία δεν υπήρξε ποτέ ξανά σημαντική ναυτική δύναμη. Οι Ολλανδοί και οι Άγγλοι δεν ήταν δυνατό να βοηθήσουν ουσιαστικά τους Βενετούς, ανταγωνιστές τους στο ανατολικό εμπόριο. Άγγλοι και Ολλανδοί παραχωρούσαν μάλιστα κάποτε πλοία τους στους Τούρκους. Τη Βενετία βοήθησαν με τις μικρές δυνάμεις τους μόνο οι Παπικοί και οι Μαλτέζοι.

Βενετοί και Αυστριακοί έπρεπε να αντιμετωπίσουν την τουρκική *Drang nach Westen*. Η σωτηρία της Ευρώπης και της χριστιανοσύνης εξαρτιόταν τότε

από αυτούς. Ο μεγάλος όμως φόρος του αίματος πληρώθηκε από τους Έλληνες. Η κρητική ιδίως θνησιμότητα από τις τουρκικές σφαγές και από τις επιδημίες έφτασε σε πολύ ψηλό αριθμό, εφόσον —σύμφωνα με το χειρόγραφο του *Mormori* στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη— στα δύο πρώτα χρόνια του κρητικού πολέμου εξοντώθηκαν 18 χιλιάδες άνθρωποι, αφήνοντας στη ζωή τα δύο πέμπτα του πληθυσμού στη μεγαλόνησο, ενώ σε μερικές περιοχές επιβίωσε λιγότερο από το ένα πέμπτο (Setton, σ. 148, υποσ. 24).

Για να αντιμετωπίσει τα τεράστια έξοδα του εκστρατευτικού σώματος στην Κρήτη, η οθωμανική κυβέρνηση διέκοψε τις πληρωμές των κρατικών συντάξεων σε φτωχούς, ουλεμάδες, χήρες και ορφανά, συγκεντρώνοντας έτσι μέσα σε ένα χρόνο (1650-51) 17 εκατομμύρια άσπρα. Ο συγγρ. (σ. 161, υποσ. 42) επισημαίνει το λάθος του Hellert, μεταφραστή του Hammer-Purgstall (*Gesch. d. osman. Reiches*, V, 518-21), που ανέβασε (X, 255-58) τα 17 εκατομμύρια άσπρα (*siebzehn Millionen Aspern*) σε 70 (*soixante-dix millions d'aspres*). Η εντιμότητα του συγγρ. φτάνει στο σημείο να παραδεχθεί (σ. 164, υποσ. 46) και ένα δικό του λάθος (τυπογραφικό πάντως) στο έργο του *The Papacy and the Levant* (IV, 1101α), όπου η ναυμαχία της Πάρου στις 10 Ιουλίου 1651 τοποθετήθηκε ένα έτος νωρίτερα, στα 1650. Ο συγγραφέας μας όμως, με βάση αρχαιότερες ίσως πηγές, ονομάζει —εσφαλμένα για τη σύγχρονη τοπωνυμολογία— τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου από τη Σάμο ως την Κω «Σποράδες» (*Sporades*, σ. 164). Διορθώνει ωστόσο (σ. 182, υποσ. 7) τον Graziani (*Francisci Mauroceni ... gesta*, 1698, σ. 45 κ.ε.) και τον Arrighi (*De vita et rebus gestis Francisci Mauroceni*, 1749, βιβλ. 1, σ. 36), που ονομάζουν τη Μονεμβασία «Επίδαυρο» (Λιμηρά). Ο συγγρ. στις σσ. 215, 231 και 489 αναφέρεται στον «Τούρκο δραγομάνο Παναγιώτη» (*the Turkish dragoman Panagiotti*). Πρόκειται βέβαια για τον Έλληνα Παναγιώτη Νικούσιο, διερμηνέα στην υπηρεσία των Τούρκων.

Χαρακτηριστική είναι η άποψη του συγγρ., με αφορμή την εξαγωγή στη Γαλλία κρασιών από τις βενετικές κτήσεις του Ιονίου στα 1675, ότι *maybe the French were drinking too much Greek wine* (σ. 254). Επιβεβαιώνεται έτσι η άριστη ποιότητα των ελληνικών κρασιών, εφόσον οι κατ' εξοχήν οινοπαραγωγοί και εκλεκτικοί κρασοπότες Γάλλοι τα εκτιμούσαν ιδιαίτερα.

Μετά τον κρητικό πόλεμο οι Οθωμανοί στράφηκαν κατά των Αυστριακών, του παραδοσιακού εχθρού της Πύλης (σ. 257). Οι Αψβούργοι σχεδόν ποτέ ως τότε δεν υπήρξαν σύμμαχοι των Βενετών (ό.π.). Η αποτυχία πάντως του Kara Mustafa στην πολιορκία της Βιέννης (1683) άλλαξε προς το καλύτερο την ιστορική πορεία και της Αυστρίας και της Βενετίας. Όπως τον Παναγιώτη Νικούσιο, έτσι και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο ο συγγρ. τον αναφέρει ως Τούρκο (σ. 262). Άλλο πράγμα όμως είναι η υπηκοότητα (οθωμανική) και άλλο η εθνότητα (ελληνική). Οπωσδήποτε το επίθετο Turkish δεν αποδίδει ορθά την κατάσταση. Βελτιώνεται κάπως η θέση αυτή στην υποσ. 39 της ίδιας σελίδας, όπου ο κ. S. επεξηγεί ότι ο Μαυροκορδάτος ήταν Έλληνας, αλλά η πρώτη εντύπωση του κειμένου παραμένει ισχυρή.

Η ευρωπαϊκή αντεπίθεση άρχισε στα 1684. Οι Αυστριακοί κατέλαβαν την

Ουγγαρία, οι Βενετοί την Πελοπόννησο. Ως το 1687 όλος ο Μοριάς είχε πέσει στα χέρια των Βενετών, εκτός από την Μονεμβασία, που έμεινε στους Τούρκους ως το 1690. Το όνομα της τελευταίας ήταν ιδιαίτερα γνωστό στη Δύση από το πελοποννησιακό κρασί Malvasia, γνωστό στην Αγγλία ως Malmsey.

Στο κεφάλαιο για τον Francesco Morosini και την καταστροφή του Παρθενώνα ο συγγρ. επισημαίνει (σ. 302, υποσ. 2) το λάθος του Pavan, που στο σχετικά πρόσφατο βιβλίο του (1983) τοποθετεί την τουρκική κατάκτηση της Εύβοιας στα 1540 αντί του ορθού 1470. Επίσης ο συγγρ. διορθώνει (σ. 308, υποσ. 8) λάθος του Laborde, που τοποθετεί πολεμικό συμβούλιο των Βενετών στις 27 αντί στις 29 Σεπτεμβρίου 1687. Ανάλογο χρονικό λάθος του Laborde διορθώνει ο συγγρ. στη σ. 316, υποσ. 13, λάθος που επανέλαβαν ο Pavan και ο Mommsen (σ. 317, υποσ.).

Οι Βενετοί αναγκάστηκαν να αποσυρθούν από την Αθήνα. Η πανούκλα θέριζε τα βενετικά και τα συμμαχικά τους στρατεύματα. Κάθε μέρα αρρώσταιναν 60-70 άνδρες, ενώ περισσότεροι από 30 πέθαιναν. Ο Königsmarck είχε ήδη προτείνει (από τα μέσα Αυγούστου 1687) το άνοιγμα ενός καναλιού από τον Κορινθιακό κόλπο στον Σαρωνικό. Αλλά οι ναυτικοί έπρεπε να περιμένουν άλλα 200 χρόνια για τη διώρυγα της Κορίνθου (1881-1893). Στις 200 πάλι μέρες της βενετοκρατίας στην Αθήνα, η Ακρόπολη έπαθε σοβαρότερες ζημιές από όσες τα προηγούμενα 2.000 χρόνια. Χαρακτηριστικό επεισόδιο στα πλαίσια των επιχειρήσεων αποτελεί ο βομβαρδισμός της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης την άνοιξη του 1688 από τα πλοία του Lorenzo Venier. Χρονικό λάθος του Laborde διορθώνει ο συγγρ. στις σσ. 357-358. Η βενετική εκστρατεία κατά της Χαλκίδας στην Εύβοια τελικά απέτυχε.

Τον Αύγουστο του 1690 ο Girolamo Corner πέτυχε να καταλάβει τη Μονεμβασία. Έτσι, ολόκληρη η Πελοπόννησος πέρασε σε βενετικά χέρια. Ο Domenico Mocenigo όμως απέτυχε στα 1692 να καταλάβει τα Χανιά. Ο Francesco Morosini πέθανε στο Ναύπλιο στα 1694. Αργότερα θάφτηκε με τιμές στην εκκλησία San Stefano της Βενετίας, όπου ο επισκέπτης συναντά τον μεγαλοπρεπή τάφο στο δάπεδο, μόλις μπει από την κύρια είσοδο.

Με τη συνθήκη του Karlowitz (Sremski Karlovci) στα 1699 η οθωμανική πολιτική πρακτική μπήκε στις παρόδους της δυτικής διπλωματίας. Προς την κατεύθυνση αυτή, αποφασιστική φαίνεται πως υπήρξε η δραστηριότητα του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου.

Μετά τη ρωσοτουρκική ειρήνη του 1713, οι αξιωματούχοι της Πύλης έστρεψαν την προσοχή τους προς το βενετικό «βασιλείο» του Μοριά. Ο τελευταίος βενετοτουρκικός πόλεμος (1714-1718) είχε ως αποτέλεσμα την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς στα 1715. Αλλά και ο προβλεπτής της Τήνου Bernardo Balbi παρέδωσε το νησί αμαχητί, θέτοντας έτσι τέρμα στη μακρά περίοδο (από το 1390) της βενετοκρατίας. Επιστολή του μεγάλου βεζίρη προς τον πρίγκηπα Ευγένιο της Σαβοΐας εξέφραζε την ελπίδα ότι οι Αυστριακοί θα παρέμεναν ουδέτεροι στον βενετοτουρκικό πόλεμο. Ο Ευγένιος προσέφερε αρχικά μόνο την καλή του διάθεση για μεσολάβηση προς αποκατάσταση της

ειρήνης. Στα 1716 όμως Αυστριακοί και Βενετοί συνέπηξαν αντιτουρκική συμμαχία. Στα 1717 ο πρίγκηπας Ευγένιος με μια αποφασιστική νίκη κατέλαβε το Βελιγράδι. Από το 1716 ήδη η βενετική κτήση της Κέρκυρας είχε σωθεί από την οθωμανική επίθεση χάρη στον Σάξωνα στρατηγό κόμη Matthias Johann von Schulenburg. Η συνθήκη του Passarowitz (Požarevac) στα 1718 ήταν η πιο κερδοφόρα και εντυπωσιακή διπλωματική πράξη που είχαν κλείσει ποτέ οι Αψβούργοι με την Πύλη. Για τους Βενετούς όμως σήμαινε μεγάλες απώλειες, λιγότερες πάντως από όσες θα μπορούσε να είχε υποστεί η Γαληνότατη Δημοκρατία χωρίς την αυστριακή παρέμβαση. Προχωρώντας επιλεκτικά στον όψιμο 18ο αι., μολοντί ο τίτλος περιορίζει το βιβλίο στον 17ο, ο συγγρ. χαρακτηρίζει τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774 ως την πρώτη ελληνική επανάσταση κατά της Υψηλής Πύλης (σ. 453).

Εντύπωση προκαλεί η τεράστια υποσημείωση 23 της σ. 117. Η υποσ. αυτή εκτείνεται ως τη σ. 120, γεμίζοντας ολόκληρες τις σσ. 118-119. Πρόκειται για πρόχειρη (μη παλαιογραφική) δημοσίευση διάφορων βενετικών αναφορών (*disparci*), που κανονικά θα είχαν τη θέση τους σε παράρτημα εγγράφων. Τεράστια είναι και η υποσημείωση 35 των σσ. 155-157. Ανάποδη παράθεση χρονικών ενδείξεων υπάρχει στη σ. 253, υποσ. 18: «1 and 3 August and 23 May 1675»· έπρεπε βέβαια να προηγηθεί ο Μάιος του Αυγούστου. Στη σ. 408, υποσ. 45, απορία προκαλεί η παραπομπή «fols. 126^r, 124, and 125»· αν ο αριθμός 126 είναι σωστός, τότε θα έπρεπε φυσικά να μπει τελευταίος. Στις σσ. 290-291, 493 και 498 (λήμμα Tocco) η Λευκάδα γράφεται *Leucadia*. Ανάλογα στις σσ. 296, 338, 431 και 500 (λήμμα Vitulo), όπου το κάστρο του Κελεφά (ή της Κελεφάς) γράφεται *Kialepha*. Στη σ. 341 η Σαλαμίνα (Κούλουρη) γράφεται *Koluri*. Στις σσ. 344 και 490 το λιμάνι Γαύριο της Άνδρου γράφεται *Gavnion*. Στη σ. 139, υποσ. 5, μετά το 254 δε χρειάζεται τελεία· ίσως εκεί να υπήρχε στο χειρόγραφο του συγγρ. ένα *r* ή *n* (πρβ. σ. 147, υποσ. 22, στίχ. τελευτ.). Ανάλογα στη σ. 184, υποσ. 11, στίχ. τελευτ. Στη σ. 247, στίχ. 24, γράφεται *Köprülü*, αντί του ορθού *Köprülü*. Στη σ. 318, στίχ. τελευτ., γράφεται *moderno*, αντί του ορθού *moderna*. Στη σ. 369, υποσ. 10, στίχ. 4, μετά το *Delib* χρειάζεται τελεία (*Deliberazioni*). Στη σ. 399, υποσ. 30, στίχ. τελευτ., το *Chas*. πρέπει να γραφτεί *Char*. Στη σ. 402, υποσ. 32, στίχ. 3, το *trans* πρέπει να γραφτεί *trans*. (με τελεία).

Στο Ευρετήριο (*Index*, σσ. 462-502) παρατηρείται ότι στη σ. 469 το τοπωνύμιο *Corbie* ορίζεται ως «French fortress town on road to Paris»· υπάρχει εδώ σχετική ασάφεια· έπρεπε να γραφεί «French fortress town, ten miles east of Amiens on road to Paris» (βλ. σ. 68). Στον Έλληνα αναγνώστη άσχημη εντύπωση προκαλεί στη σ. 472 η παραπομπή «Epirus, see Albania». Στη σ. 478 γράφεται «Hospitallers (knights of S. John of Jerusalem, of Malta, of Rhodes)»· για να υπάρξει χρονική συνέπεια, θα έπρεπε το *of Rhodes* να προηγηθεί του *of Malta*. Στη σ. 480 και στο λήμμα *Karlowitz* η λέξη *Karlovici* θα έπρεπε να γραφεί *Karlovci* (πρβ. σ. 403). Στη σ. 493 και στο λήμμα *Samos* υπάρχει επεξήγηση πως είναι «island in the Sporades»· η Σάμος βέβαια δεν ανήκει στις Σποράδες. Ανάλογο γεωγραφικό λάθος υπάρχει και στη σ. 164. Στη σ. 500 και στο λήμμα

Verneda υπάρχει παραπομπή στις σσ. 337, 334· θα έπρεπε βέβαια οι αριθμοί αυτοί (αν δεν υπάρχει άλλο λάθος) να γραφούν αντίστροφα.

Λιτή και σοβαρή εμφάνιση χαρακτηρίζει το βιβλίο. Ένας όμως τουλάχιστον χάρτης θα ήταν χρήσιμος. Ο συγγρ. παραδέχεται στη σ. 95, υποσ. 31, ότι δεν είδε το έργο του A. Zanon Dal Bo, *Alvise Contarini mediatore per la Repubblica di Venezia nel Congresso di Vestfalia (1643-1648)*, Lugano 1971, δεν εξηγεί όμως την αιτία, δεδομένου ότι το βιβλίο είναι σχετικά πρόσφατο. Γενικά ο συγγρ. στηρίχθηκε περισσότερο στα ανέκδοτα έγγραφα, παρά στη δημοσιευμένη βιβλιογραφία (πρβ. σ. 134, υποσ. 52). Δεν χρησιμοποιεί άλλωστε παρά ένα μόνο, και παλαιό, ελληνικό έργο, του Λάμπρου (σ. 311). Στόχος του συγγρ. ήταν να συμπίεσει γεγονότα ενός αιώνα για την Κεντρική Ευρώπη και για την Εγγύς Ανατολή μέσα σε έναν, ογκώδη έστω, τόμο. Δικαιολογείται έτσι η χρήση μόνο ανεξάρτητων δημοσιευμάτων, εκτός από την πλούσια αρχειακή κάλυψη, ενώ σπάνια παραπέμπει σε εξειδικευμένα άρθρα (πρβ. σ. 448, υποσ. 28, σ. 454, υποσ. 36). Το βιβλίο του είναι ένα μεγάλο συνθετικό σύγγραμμα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΨΑΡΑΣ

Βολταίρου, Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην. Μια μετάφραση του 1819 από τον Δ. Ν. Ισκεντέρη, φιλολογική επιμέλεια: Μ α ρ ι λ ί ζ α Μ η τ σ ο ύ, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991 [Η Ευρωπαϊκή μας Κληρονομιά, αριθ. 1], σελ. 258.

Μισμαγιά. Ανθολόγιο Φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818), εισαγωγή, επιμέλεια, κριτικό υπόμνημα, σχόλια, παραρτήματα: Ά ν τ ρ ε ι α Φ ρ α ν τ ζ ή, επίμετρο: Μάρκος Δραγούμης, Αθήνα, «Εστία», 1993 [Η Ελληνική Ποίηση, αριθ. 1], σελ. 301.

Το πρώτο από τα παραπάνω βιβλία εγκαινιάζει μια νέα, καλοδεχούμενη σειρά του πολυπράγμονα, αλλά φιλολογικά άπειρου Αθηναίου εκδότη (στην ίδια σειρά έχει, ήδη, προστεθεί και δεύτερη έκδοση). Παρόλο που ο εναρκτήριος αυτός τόμος δεν συνοδεύεται από έναν γενικό πρόλογο, ο στόχος της σειράς, που διευθύνεται από τον ομότιμο καθηγητή του Α.Π.Θ. Γ. Π. Σαββίδη, είναι σαφής: να γνωρίσει στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό (μεταφρασμένα ή διασκευασμένα, κυρίως) έργα που επικυρώνουν μια από τις πιο γνωστές και διερευνημένες τάσεις της παιδείας, της γραμματείας και της λογοτεχνίας μας, τον (δυτικο)-ευρωπαϊκό της προσανατολισμό.

Η σειρά είναι διπλά επίκαιρη: όχι μόνο για να καταδείξει εμφανέστερα, μέσα στο τωρινό Κοινοτικό πλαίσιο, το εύρος της πολυσυζητημένης και, ασφαλώς, στενής σχέσης του Ελληνισμού με τον (υπόλοιπο) Ευρωπαϊκό κόσμο (η αντίστροφη σχέση, δηλαδή η ελληνική κληρονομιά των υπόλοιπων Ευρωπαίων, θεωρείται δεδομένη και αυταπόδεικτη), όσο και για να αποτίσει έναν, ακόμη, φόρο τιμής στον ακάματο και κορυφαίο ερευνητή της σχέσης αυτής, τον πρόσφατα

χαμένο Κ. Θ. Δημαρά. Είναι ξεκάθαρη, άλλωστε, τόσο από την ατελείωτη σειρά ομόκεντρων συναφών ελλαδικών εκδηλώσεων αναγνώρισης και τιμής στο πρόσωπο και στο έργο του πατριάρχη αυτού των δυτικοκεντρικών μας σπουδών όσο και από την πρόσφατη συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα του διευθυντή της σειράς και ορισμένων από τους νεότερους συνεργάτες του, τόσο μεγάλη είναι η ανάγκη να αποδειχθεί η χειροθετική διαδοχή και κληρονομιά του Κ. Θ. Δημαρά.

Η «ευρωπαϊκή μας κληρονομιά», πάντως, δεν χρονολογείται μόνον από τις αρχές του 19ου αι. και την άμεση προεπαναστατική περίοδο. Για ό,τι αφορά τον νέο Ελληνισμό, ανάγεται τουλάχιστον στον 14ο αιώνα και στους πρώτους εύχymους λογοτεχνικούς καρπούς της μετα-σταυροφορικής περιόδου και της λεγόμενης Αναγέννησης των Παλαιολόγων. Μερικούς από τους κύριους σταθμούς της πορείας αυτής τους ξέρουμε, άλλωστε, από καιρό, χάρη στις σύντομες προσπάθειες βυζαντινολόγων και νεοελληνιστών σε ολόκληρο τον κόσμο, πράγμα που το δείχνουν με σαφήνεια οι ίδιοι οι τίτλοι των έργων τους, όπως, π.χ., ήδη τα πολύ παλαιότερα δημοσιεύματα του Α. Πολίτη, πριν από το καθοριστικό εναρκτήριο πανεπιστημιακό του μάθημα «Λογοτεχνία νεοελληνική και λογοτεχνία ευρωπαϊκή» (1949). Το ίδιο γνωστή, σε γενικές γραμμές, είναι και η «βολταιρική μας κληρονομιά», μολονότι βασικά πειστήριά της, όπως, π.χ., ο εξαιρετικός «Ανώνυμος του 1789» εξακολουθούν να μένουν, φιλολογικά, ουσιαστικά ανέκδοτα.

Ωστόσο, η ειρωνεία της τύχης (και των επιλογών της σειράς όσο και της φιλολογικής επιμελήτριας του πρώτου της τόμου) το έφερε, και το δυτικοευρωπαϊκό έργο με το οποίο ξεκινούν ανήκει σε εκείνα τά έργα του Βολταίρου που δείχνουν εντονότερα την (έστω και έμμεση) «ανατολική [δηλαδή κυρίως ασιατική] του κληρονομιά». Το «φιλοσοφικό αφήγημα» ή «φιλοσοφικό παραμύθι» (*conte philosophique*) *Zadig ou la Destinée. Histoire orientale* (1748, 21752, 31756, οριστική μεταθανάτια έκδοση: 1784) δείχνει καθαρά —και όχι μόνο με τον συνήθως λησμονούμενο υπότιτλό του— τον γόνιμο διάλογο του συγγραφέα του αφενός με τα γαλλικά και ευρύτερα δυτικοευρωπαϊκά αυτοβιογραφικά, πολιτικά και φιλοσοφικά του αδιέξοδα ή τις εγχώριες αναγνωστικές του έλξεις, από τα λαϊκά έντυπα της «γαλάζιας βιβλιοθήκης» (*bibliothèque bleue, contes bleus*), τον Α.-R. Lesage και τον Montesquieu ως την ανατολική (κυρίως ισλαμική και ινδοπερσική) λογοτεχνική, φιλοσοφική και θεολογική γραμματεία και τις ανατολίτιζουσες ευρωπαϊκές τους εκφορές, αναπλάσεις, μιμήσεις και «συνέχειες», που κορυφώνονται στη γαλλική εκδοτική έκρηξη της δεκαετίας του 1740.

Έτσι, έστω και έμμεσα, τόσο ο διευθυντής της σειράς όσο και η φιλολογική επιμελήτρια του *Σαδίκη*, ερευνήτρια του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης και γνωστή από την επίμονη ενασχόλησή της με έναν από τους τελευταίους Νεοέλληνες «διαφωτιστές», τον Στέφανο Κουμανούδη, δείχνουν όχι μόνο πόσο αξεχώριστη από τον ανατολικό παράγοντα είναι, και πρέπει να είναι, η διερεύνηση της (τουλάχιστον) διπλής μας κληρονομιάς, αλλά και πόσο επίκαιρη εξακολουθεί να είναι —και όχι μόνο για την περίοδο που ξεκινά αμέσως ύστερα από την έκδοση του *Σαδίκη* (1819)— η προτροπή του παραδειγματικού τους δασκάλου: «Μια κατεύθυνση προς την οποία θα ευχόμουν να ιδώ τις ρωμαντικές

μας έρευνες να στραφούν, είναι η ανατολή»¹.

Το βιβλίο αρθρώνεται ως εξής: *Περιεχόμενα* (σσ. 7-8), το *Κείμενο* της πρώτης έντυπης ελληνικής μετάφρασης του *Zadig* (*Ta περί του Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, μεταφρασθέντα εκ του γαλλικού υπό Δ. Ν. Ισκεντέρη Βυζαντίου, Παρίσι, I. M. Eberhart, 1819, σ. 9-181), *Επιλογικό Σημείωμα* (της επιμελήτριας, με τίτλο «Ο Σαδίκης και η ειμαρμένη του», σσ. 183-239, όπου συμπεριλαμβάνονται και δύο *Επίμετρα*, *Επίμετρο 1*: «Είδησις» για τη μετάφραση των *Περιηγήσεων του Αντήνορος εις την Ελλάδα και Ασίαν* (από το 1812· πρώτη έκδ.: 1819), σσ. 231-232· *Επίμετρο 2*: «Πίνακας μεταφράσεων του Βολταίρου», σσ. 233-239) και *Ευρετήριο* (σσ. 241-258). Στην προμετωπίδα της σελίδας του τίτλου αναπαράγεται φωτογραφικά η σελίδα τίτλου της πρώτης ελληνικής έκδοσης (όπου, όμως, κανονικά, γράφε: ΓΑΛΛΙΚΟΥ, / ΕΒΕΡΑΡΤΟΥ, / 1819.), ενώ στο μπροστινό εξώφυλλο αναπαράγεται (άσχετη με το περιεχόμενο και τα χρονολογικά στοιχεία του έργου) λεπτομέρεια τοιχογραφίας των αρχών του 16ου αι. από το Τσιχίλ Σουτούν του Ισπαχάν (σε μακέτα της Μαρίας Κωνσταντακάκη).

Τα προβλήματα της επανέκδοσης αρχίζουν ήδη από τη σελίδα τίτλου της επιμελήτριας: αν και η πρώτη έκδοση είναι του 1819, η μετάφραση δεν χρονολογείται από την ίδια χρονιά —όπως δηλώνεται στη σελίδα του τωρινού τίτλου—, αλλά τουλάχιστον πριν από τις 16.11.1817, όπως δείχνει ο πρόλογος του μεταφραστή (σ. 16). Από εκεί και πέρα αρχίζει το μείζον πρόβλημα της (φιλολογικής) επανέκδοσης, που αφορά την ανυπαρξία πειστικής ή συνεπούς (τυπογραφικής και ορθογραφικής) εκδοτικής φιλοσοφίας και τις αστοχίες της εκδοτικής πράξης.

Έχω συζητήσει αλλού² τα προβλήματα που δημιουργεί η σχετικά πρόσφατη αναπαλαίωση της μόδας για ανεπεξέργαστες (ή «διπλωματικές») επανεκδόσεις κειμένων της παλαιότερης γραμματείας μας, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για φιλολογικές και χρηστικές εκδόσεις που απευθύνονται στον σύγχρονο —και όχι πάντοτε ειδικό— αναγνώστη. Η (συνήθως κακώς εννοούμενη) μέριμνα για πιστή αναπαραγωγή όλων των τυπογραφικών και ορθογραφικών χαρακτηριστικών ή/

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθ., «Ερμής», 1982, σ. 61 (αν και, δυστυχώς, αμέσως κατόπιν, η ερευνητική οξυδέρκεια του μελετητή στομώνεται από συναισθηματική και ιδεολογική ακαμψία: «Δεν έχω ούτε τα προσόντα ούτε την διάθεση να καταπιασθώ την έρευνα αυτή»). Δεν είναι, λοιπόν, περίεργο, το ότι ο συγγραφέας επισημαίνει, σε πολλές ευκαιρίες, τον «ανατολικό χαρακτήρα» μεγάλου μέρους της παλαιότερης πρωτότυπης και μεταφρασμένης γραμματείας μας. Ειδικότερα για τον Βολταίρο, αρκεί, νομίζω, να περιοριστούμε στην ιδιαίτερα πυκνή, και απόλυτα εύγλωττη, συνόψιση του ίδιου του Κ. Θ. Δημαρά για την ένταξή του στις «δυτικές μόδες» του ανατολισμού: «ο Βολταίρος φέρει και φέρεται στο ρεύμα τούτο» (*Ελληνικός Ρωμαντισμός* ό.π., σ. 27). Το περίεργο είναι ότι τα ρήματά του δεν έχουν εμπνεύσει, ακόμα, παρά ελάχιστους από τους μαθητές του.

2. Βλ., πρόσφατα, «Α. Πολίτης (επιμ.), *Νέα Ιστορία Αθέσθη του Κυθηρέου...*, Αθήνα 1983, και Α. Ταμπάκη, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία...*, Αθήνα 1988» (βιβλιοκρ.), *Ελληνικά* 41 (1990) 171-187· «Ειδολογικές και εκδοτικές προτάσεις για τα νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία», στον τόμο *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»*, τ. 1, Βενετία 1993, σσ. 74-99.

και ιδιομορφιών των εκδόσεων που ανήκουν σε παλαιότερες περιόδους, μέριμνα που πηγάζει είτε από συνειδητή (αν και αδικαιολόγητη, τις περισσότερες φορές) συντηρητική διάθεση παρουσίασης της «εικόνας της εποχής» (ή, καλύτερα, των πολλών, και ασυντόνιστων μεταξύ τους, «εικόνων της εποχής») είτε από φιλολογική άγνοια, ολιγωρία ή βιασύνη θα μπορούσε, κάλλιστα, να διοχετεύεται προς την κατεύθυνση των αμιγών αναστατικών (φωτογραφικών) εκδόσεων των πρωτοτύπων για βιβλιοφιλική ή εκπαιδευτική χρήση, ή των «αντικριστών» εκδόσεων που θα συνδύαζαν την αναστατική αναπαραγωγή και μια (επεξεργασμένη και ρυθμισμένη ή ενοποιημένη) φιλολογική επανέκδοση.

Στην περίπτωση του *Σαδίκη*, η επιμελήτρια της επανέκδοσης προσπαθεί μάταια να αναγάγει την ευεξήγητη, για την εποχή, ακαταστάλαχτη, κυμαινόμενη, ανομοιογενή και, συνήθως ιμπρεσιονιστική και ά-λογη τυπογραφική και ορθογραφική παράσταση της πρώτης έκδοσης (που, εν πολλοίς, πρέπει να οφείλεται όχι στον ίδιο τον μεταφραστή όσο στα γούστα του Γάλλου τυπογράφου και της εκδοτικής του ομάδας, ή και στα συχνά σε εκδόσεις τυπογραφείων ξένης ιδιοκτησίας στοιχειοθετικά λάθη) σε «μαγικό αναδρομικό καθρέφτη για τις ιδέες, τις προκαταλήψεις, τις προσδοκίες —ό,τι ονομάζουμε ιδεολογία της εποχής [...] τη μορφή της, δηλαδή τον ήχο και την αισθητική της, την ακουστική και οπτική της εικόνα, είμαστε δεσμευμένοι να τη σεβαστούμε, αν θέλουμε πράγματι να κοιτάξουμε μέσα απ' αυτό τον καθρέφτη» (σ. 218· εγώ μετατρέπω, όπως και αλλού παρακάτω, τα παραθέματα σε μονοτονικό: η έκδοση χρησιμοποιεί παντού την ιστορική ορθογραφία). Η ρομαντική και μαξιμαλιστική αυτή άποψη μετριάζεται αμέσως παρακάτω, όταν δηλώνεται ότι η επανέκδοση δεν είναι, παρ' όλα αυτά, διπλωματική, αλλά περιέχει και επεμβάσεις, έστω κι αν αυτές περιορίζονται «στο ελάχιστο δυνατόν» ή αφορούν «μόνο τα εμφανή τυπογραφικά σφάλματα», την αφαίρεση των «ψιλοδασειών από το διπλό ρ» για τεχνικούς λόγους (που δεν φαίνεται, πάντως, να υπάρχουν, όταν αλλού γίνεται προσπάθεια να αποδοθούν, σχεδόν κωμικά, τα μεγαλύτερου μεγέθους κεφαλαία αρχικά, τα πνεύματα και οι τόνοι πάνω από τα κεφαλαία, κ.ο.κ.) και η στίξη (σσ. 218-219· η εμβέλεια των επεμβάσεων δεν δηλώνεται πουθενά, καθώς η επανέκδοση, παρά το γενναίο-δωρα μεγαλύτερο σχήμα της [η πρώτη έκδοση ανήκει στο μέγεθος των μικρών, συνήθως λαϊκών, εντύπων: 14 × 8,5 εκ.] και την τυπογραφική της άνεση, δεν διαθέτει φιλολογικό υπόμνημα ή σχετικές σημειώσεις). Κοντολογίς, ο ισχυρισμός της επιμελήτριας ότι μεταφέρονται «άθικτες οι γλωσσικές ιδιορρυθμίες του [μεταφραστή] Ισκεντέρη» δεν ισχύει, τόσο γιατί οι «ιδιορρυθμίες» αυτές δεν μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια στον ίδιο, μια και δεν διαθέτουμε το αυτόγραφο χειρόγραφο δοκίμιο από όπου θα πρέπει να έγινε η έκδοση, όσο και γιατί η πιστότητα της μεταγραφής στην επανέκδοση είναι σε αρκετά σημεία αυθαίρετη, όπως θα δούμε αναλυτικά και παρακάτω.

Το *Κείμενο* της έκδοσης αποτελείται από προλογική Προσφώνηση του μεταφραστή «Προς τον ευγενέστατον Κύριον Ιωάννη Σχινά τον Δημητριάδη» (σσ. 11-12), από πρόλογο «Προς τους φιλαναγιώστας των Γραικών» (σσ. 13-16) και από το κείμενο της μετάφρασης του *Zadig*, που ακολουθεί την «πληρέστερη»

μεταθανάτια (αλλά αθεώρητη από τον συγγραφέα) γαλλική έκδοση του Kehl (1784). Αν και στο Επιλογικό Σημείωμα του βιβλίου δεν περιγράφεται ούτε δηλώνεται ποιο είναι το αντίτυπο με βάση το οποίο γίνεται η επανέκδοση, ένας πρόχειρος έλεγχος με δύο από τα (πανομοιότυπα μεταξύ τους) γνωστά αντίτυπα του *Σαδίκη*³ φανερώσει τις εξής, ακόμη, διαφοροποιήσεις και παραδρομές της επιμελήτριας (πέρα από τις δηλωμένες επεμβάσεις της για τον πλουτισμό της στίξης και του τονισμού, ή την απλοποίηση της γραφής των -ῥῥ-):

Σελ. 10: στο verso του ψευδοτίτλου, στην πρώτη έκδ.: ΠΩΛΕΙΤΑΙ/ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙ-ΝΟΥΠΟΛΕΙ, παρά ΚΑΨΟΥΛΑ, / Βιβλιοπώλη εις Ζουτανκαπί/ ΕΝ ΓΑΛΑΤΑ, παρά ΚΑ-ΣΑΒΒΕΤΗ, Βιβλιοπώλη εις/ Καράκιω. Και παρά τῷ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤῆ/ εις Σαατζιχάν. | Α-κολουθεῖ η σελίδα τίτλου της πρώτης έκδ., βλ. εδώ σ. 4 | 11: ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΝ. | 12: ΪΣΚΕ-ΝΤΕΡΗΝ. | 13: ΓΡΑΙΚΩΝ. | 14: τοιούτόν τι | 15: ἀπαντήσωσιν | 16: 1817. | 16: ΪΣΚΕΝΤΕ-ΡΗΣ. | 17: ΣΑΔΗ. | 17: Ἐγείρας. | 18: κονοειδοπίλους | 18: ἀγαπᾶς | 18: πνευμά σου | 19: ΣΑΔῆΣ. | 21, πρώτη ἀράδα: ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΣΑΔΙΚΗΝ/ Η/ ΤΗΝ ΕΙΜΑΡΜΕΝΗΝ. /—/ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ. | 21: μονόφθαλμον. | 21: κἀνένα | 21: σφαίρα | 23: ἐνόμισεν | 27 κ.ε.: τα κεφάλαια δεν αρχίζουν πάντοτε από νέα σελίδα | 27: μήτην. | 27: ῥέει | 29: κἀνέν | 31: Γ. | 31: Σκύλον | 31: ἄλογον. | 31: Ὁ Σαδίκης | 31: Ζένδεν | 31: γυναῖκά του | 34, σημ.: Ῥώσοις. | 37: εἶναι τις | 39: Δ'. | 39: φθονερόν. | 39: Ὁ Σαδίκης | 39: τὰς τέχνας | 40: Σπουδαῖός τις | 41: πνευμά των | 42: δοκησισόφος | 44: 'σ τὴν βασιλείαν | 44: 'Σ τὴν δημόσιον | 46, και passim: ῥοδάκινον | 46: 'σ τὴν βασιλείαν, | 46: 'Σ τὴν δημόσιον | 46: Ἐρωτας | 48: Ε'. | 48: μεγαλοψύ-χους. | 51: πᾶξιν, | 51: κατὰ τοῦ δούλουσου | 53: ζ'. | 53: μινίστρον. | 61: Ζ'. | 61: ἀκροάσεις. | 65: ἐπεῖρῥησιάζοντο | 68: Η'. | 68: ζηλοτυπίαν. | 68: Ἡ δυστυχία | 69: εὐτύπωσιν τὴν | 69: σφᾶλ-μά του | 70: ῥανιδόν | 72: γυναῖκά του | 77: Θ'. | 77: γυναῖκα. | 77: Ὁ Σαδίκης | 79: ἀνθρώπων | 83: Γ'. | 83: δουλείαν. | 90: ΙΑ'. | 90: πυράν. | 91 κύριός του | 91: πραγματεῖάς σου. | 91: σαγγα-ρίδων | 93: τοῦλάχιστον | 95: ΙΒ'. | 95: δεῖπνον. | 96: Ὁ Σητώκης | 97: εἰσῆλθεν | 98: κατω-κίσθισαν | 99: σατράντζιον [δεν υπάρχει το: [= σκάκι]] | 99: χαλδαῖός τις | 99: κατοίκημα μου | 99: φιλονεικεῖτε | 100: γνωσθῆ | 101: ὡς τὸν μανιωδέστατον, | 103: πραγματεῖάς του | 104: ΙΓ'. | 104: συνεύρεσιν. | 106: προσκολημένος | 106: σφαίραν | 106: πύργος | 110: ΙΔ'. | 110: χορόν. | 110: Ὁ Σητώκης | 110: κάθεις, | 114: υἱοῦ Νασσανάβ, | 115: τοιούτόν τι | 117: ΙΕ'. | 117: ὀμμάτια. | 118: γυναῖκάς μου | 118: ἀγαπῶσάν με | 119: γυναῖκάς του | 121: ἐν συντόμῳ | 121: υἱός τοῦ | 124: ΙΣ'. | 124: λῆσταρχον. | 125: εἰσῆγαγεν | 126: εἰμαρμένη | 126: ἦτόν ποτε | 129: εἰμαρμένη | 129: ἐντυχής! | 129: ἐντυχής, | 129: κἀνεῖς | 131: ΙΖ'. | 131: ἀλιέα. | 131: Ὁ Σαδίκης | 131: Ἀρβογάστου | 131: μοῖράν του | 131: προθυμία τοῦ νά σώσῃ | 131: λυπεῖται τις | 132: ὀμοιοπαθῆ | 133: γυναῖκά μου | 134: γυναῖκά μου | 135: γυναῖκά μου | 135: Βαβυλωνα | 136: γυναῖκά σου | 138: ΙΗ'. | 138: βασιλίσκον. | 138: δοῦλαί του | 139: γυναῖκά του | 144: χα-ρακτῆρά της | 145: ἱεροῦ | 146: ὠραιότερα | 147: ἀρχιευνοῦχόν του | 148: ἤττον συνειθισμένος | 148: ὀρθιῶνά του | 149: νυμφευθῆ ἐκείνην | 149: σφαίραν | 150: δοῦλόν του | 152: ἀγαπᾶται τις

3. Συμβουλευτήκα τα αντίτυπα της παρισινῆς Bibliothèque Nationale (αριθ. Υ² 74769) και της British Library του Λονδίνου (αριθ. 870. α.15, αντίτυπο με ex libris του γνωστοῦ συλλέκτη ἑλληνικῶν βιβλίων Frederic North). Δεν σημειώνονται εμφανεῖς παραδρομές της πρώτης ἔκδο-σης (ὅπως η σποραδικῆ ἔλλειψη τόνων και πνευμάτων) ἢ σαφῆ τυπογραφικά σφάλματα (π.χ.: σ. 37: φυλακομμένος, 77: χωριζομένη ἀπὸ, 82: ἀποσταλέν των, 84: κώμης, 132: ὡς ἐγὼ!, 159: κυττήματα, 160: ἔκοιμᾶ το., 167: ὁδοί, 169: τρομασμένσς, 169: ἐφῶναξε, 179: δυστυχημάτα), τα οποία, πάντως, ενισχύουν την ἐντύπωσή μας για το σημαντικό ποσοστό της ευθύνης του παρισινῶ τυπογραφείου σε ὅ, τι ἀφορᾶ τον ὀρθογραφικό σᾶλο της πρώτης ἔκδοσης.

153: ΙΘ'. | 153: μονομαχίας. | 153: Η βασίλισσα | 155: δῶρά της | 156: ἀνατεταμμένας | 157: Ἐκ τῶν θεατῶν, | 158: τρυγύρω | 158: μαχαιράν του· | 160: εἰμαρμένον | 161: εἰμαρμένην | 162: Κ'. | 162: ἐρημίτην. | 163: εἰμαρμένης | 171: σώμά του. | 172: μοῖρά του | 172: γενῶ | 172: μόνον τὰ | 174: ἀμμή, [αραϊά] | 174: Ὀδευσον | 175: ΚΑ'. | 175: αἰνίγματα. | 175: Ο Σαδίκης | 180: Ἐλμόνης | 180: γυναῖκά του | 181: ΤΕΛΟΣ.

Ανεξάρτητα από τις κύριες αυτές διαφορές από την πρώτη έκδοση —στις οποίες φαίνονται έκτυπα τόσο οι άδηλες επεμβάσεις της επιμελήτριας (που επηρεάζουν ακόμη και την ίδια την ορθογραφικά αιρετική εἰμαρμένη του Σαδίκη) όσο και τα τυπογραφικά και άλλα λάθη της επανέκδοσης—, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν διορθώνονται (π.χ. σε φιλολογικό υπόμνημα, ή στα σχόλια) αναμφισβήτητα λάθη της πρώτης έκδοσης, όπως όσα αφορούν τη διακύμανση τόνων ή πνευμάτων στις ίδιες λέξεις ή σε λέξη με ίδια προέλευση (π.χ. ὠργίσθη και ὀργίλος, ὀμνύω και ὤμοσαν, ἤλκυσε και ἔλκυστικώτατα, ἐσπέρας και ἐσπέρας, κ.ά.), ή την αποκατάσταση της συντακτικής τάξης (π.χ. σ. 28: γρ.: φιλενάδα, ή: φιλενάδαν | 37: γρ.: ὅ,τι εἶδεν, ή: εἶχεν ἴδει)· παράλληλα, δεν τηρούνται παντού οι υποσχέσεις ενοποίησης και πλουτισμού της στίξης, όπως π.χ. στην Προσφώνηση, στο κεφ. Α', και αλλού, *passim*, όπου χρησιμοποιούνται, κατά το δοκούν, εισαγωγικά και όχι παύλες στη δήλωση του ευθέος λόγου, ή αλλού, όπως, π.χ. στις σ. 19: γρ.: προκρίνετε»... «μύθους | 26: γρ.: ἔπαθον,» εἶπεν «ἀπό... πολίτιδα» | 30, σημ.: γρ.: ἀποπληξίας, εἰς τὰς ἐφημερίδας, | 62: γρ.: ὀμιλίας ὅτι | 69: γρ.: νίκη, τὴν ὁποίαν | 82: γρ.: θεά, ἀποσταλέντων | 105: γρ.: σκύλον (αὐτοί | 177: γρ.: οἱ δὲ ἢ γῆ, καὶ ἄλλοι τὸ, κ.ο.κ.

Ὅπως βλέπουμε, η υποτιθέμενη πιστή επανέκδοση-«μαγικός καθρέφτης» του Σαδίκη έχει πάρα πολλά ραγίσματα. Επιβαρύνει το κείμενο με αρκετά αποκλειστικά δικά της (τυπογραφικά και άλλα) λάθη και δεν τηρεί με συστηματικότητα όλες τις ιδιομορφίες της πρώτης έκδοσης, που υποτίθεται ότι συντηρεί με ευλάβεια. Αν σ' αυτά προστεθεί η γενικότερη τυπογραφική και ορθογραφική τρικυμία της πρώτης έκδοσης, είναι βέβαιο πως η επανέκδοση είναι ασφαλώς προορισμένη όχι μόνο να «ξενίσει χωρίς εμφανή λόγο τον ανύποπτο αναγνώστη» (σ. 218), αλλά και να δυσκολέψει, με την παραπειστική της τακτική, κάθε υποψιασμένο αναγνώστη. Είναι κρίμα, επομένως, που η πολύ προβληματική αυτή φιλολογική επανέκδοση έλαχε σε μια πραγματική εύχυμη —όπως εύστοχα σημειώνει σε πολλά σημεία η επιμελήτρια— νεοελληνική μετάφραση των αρχών του 19ου αι.

Το *Επιλογικό Σημείωμα* προσπαθεί να αποδείξει την αξία της προσπάθειας του Ισκεντέρη, αν και συγκεντρώνει την προσοχή του κυρίως στις τύχες (ή το «γραφτό» και «ριζικό») του Βολταίρου και του νεοελληνικού Σαδίκη στον ελληνικό κόσμο του 18ου και 19ου αι. Το Σημείωμα είναι γραμμένο, γενικά, με γλαφυρότητα και χάρη. Προηγούνται τα όσα σχετίζονται με την προσωπικότητα και τη δραστηριότητα του Δ. Ν. Ισκεντέρη (σσ. 185-189, 220, 222) και ακολουθούν γνωστές —γενικά— πληροφορίες για τον *Zadig* και την υποδοχή του Βολταίρου και των έργων του από τον νέο Ελληνισμό, καθώς και για την περιρρέουσα γραμματειακή ατμόσφαιρα (σσ. 190-207, 222-226)· ενδιαφέρων

είναι ο σχολιασμός των γλωσσικών και εκφραστικών χαρακτηριστικών και φιλοδοξιών του Ισκεντέρη και του μόνου γνωστού, σήμερα, έργου του (σσ. 207-212, 226-227· η έκδοση των *Περιηγήσεων του Αντήνορος εις την Ελλάδα και Ασία*, μετάφραση του μυθιστορήματος *Les voyages d'Antenor en Grèce et en Asie* του E. Fr. de Lantier, 1798, λανθάνει), καθώς και η γλωσσική σύγκριση του *Σαδίκη* με μια μεταγενέστερη (1859) «εξελληνισμένη» αθηναϊκή εκφορά της (σσ. 213-218, 227-230)· στα φιλολογικά και τυπογραφικά χαρακτηριστικά του Κειμένου της επανέκδοσης, στην Προσφώνηση του Ισκεντέρη, στα Επίμετρα και στο Ευρετήριο αφιερώνονται, δυστυχώς, μόνο δυόμιση, ανεπαρκέστατες σελίδες (σσ. 218-220, 230).

Αρκετά σημεία του Επιλογικού Σημειώματος δημιουργούν χρήσιμο προβληματισμό και προέρχονται από συγκέντρωση και αξιοποίηση διάσπαρτου υλικού· άλλα, περιορίζονται απλώς να αναδιατάξουν τις πληροφορίες και εκτιμήσεις προηγούμενων ερευνητών (κυρίως του Κ. Θ. Δημαρά και της Α. Camaritano)· τέλος, υπάρχουν και σημεία όπου η τεκμηρίωση είναι ελλιπής και η θέση των ζητημάτων εμβρυακή ή ανεξέλικτη. Σε ό,τι αφορά τη λογική διάρθρωση του Σημειώματος, θα περίμενε κανείς να προηγείται η πραγμάτευση που αφορά το γαλλικό πρωτότυπο, το περιεχόμενό του και τον διακειμενικό και πολιτισμικό του περίγυρο, και μόνον κατόπιν να έπονται όσα αφορούν τις ελληνικές τύχες του Βολταίρου και του *Σαδίκη*. Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις:

Όπως είπαμε και παραπάνω, δεν τονίζεται όσο πρέπει η διάσταση που δίνει στον *Zadig* ο «υπότιτλος» του *Histoire orientale* (σ. 185 κ.ε.)· δεν εξετάζεται η (μη απίθανη) σχέση του επωνύμου Ισκεντέρης, με τα ομόλογα (και γνωστότερα, στην εποχή) επώνυμα Αλεξάνδρου, Αλεξανδρίδης κτλ., κάτι που ίσως θα έδινε και άλλη τροπή στην ταύτιση του συγγραφέα (σσ. 185 κ.ε., 194 κ.ε.). Δεν σχολιάζεται (σε σχέση, πάντοτε, με όσα ισχύουν για ανάλογου μεγέθους και είδους σύγχρονα έντυπα) η τιμή πώλησης του *Σαδίκη* (σσ. 186, 189: «45 αργυρά κρεϊτζάρια [Kreuze, -er]» στην Αυστρία του 1819, «6 λίρες [lire]» στη Βενετία του 1822). Η διαφορά ανάμεσα στον Πρόλογο του *Σαδίκη* (1817) και στην «Εϊδησιν» του *Λόγιου Ερμή* (1812) για τις *Περιηγήσεις του Αντήνορος* δεν οφείλεται σε διαφορά ανάμεσα σ' ένα «επιφυλακτικό» / «διστακτικό» και «γλωσσικά αμήχανο» κείμενο και σ' ένα κείμενο με «θαρραλέο και επεξεργασμένο ύφος», αλλά, μάλλον, ανάμεσα σ' ένα κείμενο ώριμο και απολογιστικό προς αναγνώστες και σ' ένα κείμενο καθαρά προεξαγγελτικό και διαφημιστικό προς (μελλοντικούς) συνδρομητές (σσ. 185, 188 κ.ε.). Η παρουσίαση του *Zadig* (σσ. 198-202) παρουσιάζει πολλά και δυσαναπλήρωτα κενά: το έργο συνδέεται μόνο με την «πρώτη εκδοχή» του, τον κατά ένα χρόνο προεσβύτερο «αδελφό» του *Μέμωνα* (*Memnon ou la sagesse humaine*, 1747 και 1749), και όχι —όπως θα έπρεπε— και με άλλα συγγενικά του ανατολίζοντα έργα: *Le Monde comme il va. Vision de Babouc écrite par lui-même* (1740), *Lettre d'un Turc sur les fakiri et sur son ami Bababec* (1750) κ.ο.κ. Δεν αναλύονται με επάρκεια οι αυτοβιογραφικές και φιλοσοφικές συνιστώσες του έργου του Voltaire, όπως π.χ., η πορεία του συγγραφέα προς την απαλλαγή από τις ψευδαισθήσεις για την ύπαρξη απόλυτων ιδεωδών, δυνατότητας για ευτυχία και φιλοσοφικής αισιοδοξίας, και προς τη διαλεκτική συμφιλίωση των αντιθέτων μέσω της σοφίας του πρωταγωνιστή, που κερδίζει την ηρεμία του αφού πάρει και δώσει μαθήματα στα θέματα της ανθρώπινης ελευθερίας, της θείας Πρόνοιας και της μοίρας της ανθρωπότητας (έτσι, δεν σημειώνονται, π.χ., όλα όσα κρύβονται μέσα ή πίσω από τις γραμμές του έργου, όπως η φιλοσοφική διαμάχη του Βολταίρου με τον Φρειδερίκο Β' της Πρωσίας, η σχέση του *Zadig* με τη συγγραφική δραστηριότητα του A.-R. Lesage και του Montesquieu, όλες οι πηγές του για

ανατολικά θέματα και τον ζωροαστρισμό —μέσα στις οποίες συγκαταλέγεται ασφαλώς και το *Voyage en Perse et aux Indes orientales* του J. Chardin⁴. Δεν συζητείται ο όρος «δυτικοφρεμμένος ανατολισμός» (σ. 200) που καλύπτει μερικά και μόνον την ενημέρωση του ελληνικού και ελληνόφωνου κοινού της εποχής, που, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, διέθετε πολύ περισσότερους τρόπους άμεσης επαφής με τον ανατολικό (ιδίως τον ισλαμικό) παράγοντα. Η υιοθέτηση απόψεων για την ισχυρότερη «ακροαματική» και όχι «αναγνωστική» διάσταση του κοινού του *Σαδίκη* (σ. 204) δεν στηρίζεται με τεκμήρια και, πάντως, δεν είναι δυνατόν να συσχετίζεται οργανικά με τις διαπιστώσεις για τη θεατρική πράξη και πρόσληψη της εποχής. Ο κατάλογος των έντυπων πεζογραφημάτων της περιόδου 1800-1820 (σ. 205-206) είναι ελλιπής, όπως και όλη σχεδόν η πραγμάτευση που αφορά το μυθιστορ(ηματ)ικό είδος στον 18ο και στις αρχές του 19ου αι., όπου η βιβλιογραφική ενημέρωση της επιμελήτριας είναι ιδιαίτερα φτωχή: δεν είναι δυνατόν, σήμερα, να υποστηρίξεται ότι στη νεοελληνική γραμματεία, και μάλιστα ακόμη και στις αρχές του 19ου αι., «σχεδόν κάθε πεζή αφήγηση μοιάζει να παραβαίνει τον πολιτισμικό κώδικα» της δήθεν μνημοτεχνικής, και μόνον, παραδοσιακής κοινωνίας, ούτε ότι «οι πεζές ιστορίες του *Έρωτος άποτελέσματα* νομιμοποιούνται εκδοτικά από την παρουσία των κοινόχρηστων τραγουδιών τους» και μόνο, ή ότι «είναι άδηλο κατά πόσο πλουτίστηκε» η πεζογραφική εμπειρία ανάμεσα στο 1792 και το 1819 (σ. 206), όταν είναι γνωστή η μεγάλη και πολύκλαδη πεζογραφική δημόδης και λόγια παράδοση της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, τα σημαντικά σε όγκο και επιτυχία έργα-σταθμοί της μεταφρασμένης πεζογραφίας στον 17ο και 18ο αιώνα (*Μπερτόλδος, Αραβικόν Μυθολογικόν, Νέα Χαλιμά*, κ.ά.) και όλα τα νεότερα κείμενα του λαϊκού και προσωπικού προφορικού λόγου, από τις αγιολογικές διηγήσεις, τις ιστορικές αφηγήσεις, τις παραδόσεις και τα παραμύθια ως τα χαριτωμένα πεζά του Βηλαρά και των συγχρόνων του· και είναι τουλάχιστον ασύμφορο να επιστρέφει κανείς σήμερα σε προπολεμικές απόψεις, για να υποστηρίξει πως μόνος ή πρώτος ο *Σαδίκης* του Ισκεντέρη προχώρησε στην «αν όχι πρωτοποριακή, τουλάχιστον τολμηρή» απόπειρα να μεταφέρει ένα φιλοσοφικό αφήγημα «στον [δήθεν] αδούλευτο νεοελληνικό πεζό λόγο» (σ. 207)⁵. Η υπόθεση ότι ο πρόλογος του Ισκεντέρη σχετίζεται με τους σύγχρονους του προβληματισμούς για μια «τέλεια γραμματική» (σ. 209) είναι αστήρικτη, αφού το μόνο που φαίνεται να ζητά ο μεταφραστής είναι κάποια γραμματική και κάποιο λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας. Ο χαρακτηρισμός της σφάεστατα επηρεασμένης από το κοραϊκό παράδειγμα γλώσσας του *Σαδίκη* ως «φυσικής, μεικτής καθομιλουμένης» (σ. 212) είναι αυτόματα αντιφατικός, καθώς συναιρεί —δίχως αιτιολόγηση— σε μian ενιαία διατύπωση όρους που, τουλάχιστον από την εποχή του Καταρτζή και πέρα, βρίσκονταν σε αντιδιαστολή. Το ύφος της μετάφρασης δεν είναι τόσο «αυθόρμητο», ούτε ακολουθεί μόνο τα κύρια νεοελληνικά πρότυπα και «το ρυθμό του [γαλλικού] πρωτοτύπου» (σ. 212): η επίταξη του ρήματος στο τέλος των προτάσεων, και άλλα χαρακτηριστικά, δείχνουν —όπως και σε άλλα κείμενα της εποχής— τη φυσιολογική επίδραση

4. Βλ. τη χρήση, βιβλιογραφικά, ογκώδη προσπάθεια της M.-L. Dufrenoy, *L'Orient Romanesque en France (1704-1789)*, τ. 1-3, Montréal-Amsterdam 1946-1975, και, ειδικότερα για τον Βολταίρο, το παλαιότερο, αλλά ακόμα αξιόλογο βιβλίο του Jacques van den Heuvel, *Voltaire dans ses contes. De «Micromégas» à «L'Ingénu»*, Paris, Armand Colin, 21967, και, κυρίως, σσ. 140-200, βιβλίο που η επιμελήτρια γνωρίζει, αλλά δεν μεταχειρίζεται όσο θα έπρεπε. Επίσης, τώρα, βλ. τη συνοπτική έκθεση του P. de Breuil, *Ο ζωροαστριμός*, μτφρ. Γ. Μαυρουδής, θεώρηση μετάφρ. Α. Παρίση, Αθ., Καρδαμίτσα, 1993.

5. Βλ., τώρα, και τα άρθρα μου: «1790-1800: Γέννηση, αναβίωση, ανατροφοδότηση ή επανεκτίμηση της ελληνικής ερωτικής πλασματικής πεζογραφίας;», *Σύγκριση/Comparaison* 2-3 (1991) 53-62· «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση και η αναβίωση της νεοελληνικής πεζογραφικής μυθοπλασίας στον 18ο αιώνα», *Graeco-Arabica* 5 (1993) 287-293.

της περιρέουσας τουρκικής, που μένει παντελώς αδιερεύνητη στα αμήχανα παραγεμίσματα του Επιλογικού Σημειώματος. Η «βαθμιαία τροπή της νέας ελληνικής προς τον αρχαϊσμό» δεν αρχίζει «μετά την Επανάσταση», όπως παραδόξως υποστηρίζει η επιμελήτρια, συνεχίζοντας αβασάνιστα τη φιλολογία για μιαν «όψιμη φάση» του λεγόμενου Νεοελληνικού Διαφωτισμού (σ. 213), αλλά αρκετά νωρίτερα, ήδη από την τελευταία δεκαετία του 1790 κ.ε., όταν τόσο οι αρχαϊστές λόγιοι όσο και οι αμφιταλαντευόμενοι μεταφραστές, διορθωτές και εκδότες (όπως, π.χ., ο Π. Λαμπανισιώτης, ή αργότερα ο Ν. Γεωργίδης, κ.ά.) δηλώνουν έντονα τις συντηρητικότερες διαφοροποιήσεις στους προσανατολισμούς τους. Η σύγκριση της μετάφρασης του 1817 με την «καθαρισμένη» επανέκδοση του 1859 (σ. 213 κ.ε.) θα κέρδιζε πολλά, αν αντικρίζονταν με άλλες ομόλογες συγκρίσεις, όπως π.χ., τη σύγκριση ανάμεσα στην πρώτη (1839) και τη δεύτερη (1861) έκδοση των *Μύθων, μυθιστοριών και διηγημάτων ηθικών και αστείων* του διασημότερου Κωνσταντινουπολίτη συντεχνίτη τού Ισκεντέρη, του Δ. Κ. Χατζηασλάνη Βυζάντιου. Δεν στηρίζεται στα πράγματα η άποψη ότι η μάλλον κοραϊκή —όπως αναγνωρίζεται και από την επιμελήτρια (σ. 216)— μετάφραση τού Ισκεντέρη ταυτίζεται με την «ακαθολομένη» ή επιλέγει «αυθαίρετες ελευθερίες» (σ. 214-215). Πολύ συχνά, οι αισθητικές εκτιμήσεις της επιμελήτριας δεν είναι πειστικές: ο αναγνώστης δεν βρίσκει π.χ., τον λόγο για τον οποίο η αντιπαράθεση δύο παραθεμάτων των δύο εκδόσεων του *Σαδίκη* (1829, 1859) φανερώνει «ανούσιο» το αποτέλεσμα της δεύτερης μεταφραστικής απόδοσης. Σ' ένα Σημείωμα που υπόσχεται να περιγράψει τις ελληνικές τύχες του Βολταίρου είναι περίεργο να θεωρείται «ευνόητο» πως ο «χρηστικός πίνακας των γνωστών μεταφράσεων του Βολταίρου από το 1766 ως το 1898» (= Επίμετρο 2) «δεν έχει αξίωση βιβλιογραφικής πληρότητας» (σ. 219). Είναι πράγματι πολύ ενδιαφέρουσα η πληροφορία της επιμελήτριας ότι στην Αθήνα φαίνεται να έχει συσταθεί ιδιωτική λέσχη «φίλων του Ελληνικού Διαφωτισμού» (σ. 220): ως τώρα γνωρίζαμε μόνο την ύπαρξη ερευνητών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ή, το πολύ, ομίλου μελέτης του. Οι σημ. 29 και 30 (σ. 224) για τον νεοελληνικό ανατολισμό, τη *Χαλιμά* και τον *Συντίπα*, πρέπει να πλουτιστούν βιβλιογραφικά. Οι παρακινδυνευμένες απόψεις για τη βαρύνουσα σημασία των τραγουδιών μέσα στα *Έρωτος αποτελέσματα*, που αντιγράφονται στη σ. 225, σημ. 37, δεν στηρίζονται με άλλα στοιχεία. Η αναγνώριση του γεγονότος ότι η Γραμματική του Λάσκαρη αποτελεί τη *Βίβλο* της ελληνικής τυπογραφίας δεν είναι «ευφυολόγημα» (σ. 226, σημ. 43), αλλά εύστοχη μεταφορά. Η σποραδική αντιβολή του *Zadig* με την πρώτη έκδοση του *Σαδίκη*, και της τελευταίας με την επανέκδοσή της στον 19ο αι. (σ. 228-229, σημ. 59, 64, 65) έπρεπε να ενταχθεί στο κυρίως Επιλογικό Σημείωμα και όχι στις σημειώσεις του. Ο αναγνώστης δεν καταλαβαίνει τον λόγο για τον οποίο παρατίθενται (σ. 229-230, σημ. 66) οι άχαροι «σκωπτικοί στίχοι» του Η. Σταθόπουλου, εκτός κι αν είναι οι μόνοι της εποχής που βρήκε η επιμελήτρια να σχολιάζουν τις αρχαϊστικές υπερβολές. Τέλος, στην τελευταία σημείωση του Σημειώματος (σ. 230, σημ. 68) δεν αναγράφονται όλες οι υπόλοιπες νεοελληνικές μεταφράσεις του *Zadig*, μερικές από τις οποίες εξακολουθούν να κυκλοφορούν στην αγορά.

Ύστερα από τα *Επίμετρα 1* και *2* (στα οποία καλό θα ήταν να είχαν προστεθεί δύο Χρονολόγια, το πρώτο για τον Βολταίρο και την εποχή του και το δεύτερο για τον Ισκεντέρη και την εποχή του), ακολουθεί το *Ευρετήριο*, που αποτελεί έναν περίεργο συνδυασμό Πίνακα Κυρίων Ονομάτων του κειμένου του *Σαδίκη* και του Επιλογικού Σημειώματος της φιλολογικής έκδοσης, μαζί με «σύντομα σχόλια και επιλεγμένες αναφορές στις πηγές» του *Zadig* (το κριτήριο της επιλογής δεν σημειώνεται). Πριν από το Ευρετήριο προτάσσονται *Συντομογραφίες* της Βιβλιογραφίας, από όπου απουσιάζουν χρήσιμα βοηθήματα για τον Βολταίρο (όπως μεταξύ άλλων, η κοινόχρηστη έκδοση του R. Pomeau στις παρισινές εκδόσεις Garnier-Flammarion 1966, ή η μονογραφία του J. van den Heuvel),

ενώ παρατίθεται μία και μόνο ελληνική *Σύνοψις μυθολογίας* (και αυτή στην πολύ μεταγενέστερη έκδοση του 1860): τα δημοσιεύματα σε περιοδικά δίνονται, δυστυχώς, δίχως σελιδαρίθμηση.

Τα σχόλια του Ευρητηρίου επιχειρούν φιλότιμη, γενικά, προσπάθεια σχολιασμού ορισμένων σημείων (και, κυρίως, των προσώπων και πραγμάτων) του *Zadig*. Στο ζήτημα, όμως, των πηγών του *Zadig* ο υπομνηματισμός είναι ελλιπής: έτσι, π.χ., εκτός από το γεγονός ότι δεν σημειώνεται πουθενά η συγκεκριμένη πηγή των πολλών αναφορών ή αναπλάσεων επεισοδίων από τις *Χίλιες και Μία Νύχτες* ή τις *Χίλιες και Μία Μέρες*, δεν επισημαίνεται το γνωστό παραμυθικό θέμα που απαντά στο κεφ. Γ' («Τα περί τον σκύλον και το άλογον»: *Zadig, «Le chien et le cheval»*), δηλαδή το επεισόδιο της εξαιρετικής «ευαισθησίας»/«οξυδέρκειας» του «εκτιμητή» *Zadig*, ούτε συνδέεται —όπως θα περιμέναμε— με το παγκόσμια διαδεδομένο υλικό των παραμυθικών τύπων AT 655, 655A, που φαίνεται να έχουν απώτερη ινδική προέλευση, αλλά και πλούσιες τύχες στη μεσαιωνική και αναγεννησιακή δυτική Ευρώπη, στο Βυζάντιο και στον νεότερο ελληνισμό, με κύρια λογοτεχνική πραγμάτωση την *Ιστορία Πτωχολέοντος*⁶. Φυσικά, αν η πραγμάτευση των τυχών του *Zadig* επεκτεινόταν και στην περίοδο ύστερα από το 1859, θα είχε να σημειώσει κανείς και άλλες απηχήσεις μοτίβων ή σημείων του έργου σε Νεοέλληνες συγγραφείς (όπως, π.χ., ίσως συμβαίνει με το στοιχείο του ποτού «εξ υοσκυάμου, οπίου, κωνείου, ελλεβόρου μελανού και ακονίτου» του κεφ. ΙΗ' και τις αξιοσημείωτες αναλογίες του με το ανέκδοτο καθαφικό ποίημα «Ανθοδέσμη», ή με το μοτίβο των «κυρτών», των «νέων» και των «βόνσων» του κεφ. ΙΕ' και το εξαιρετικό ποίημα του Κυριάκου Χαραλαμπίδη για τους κυρτούς, ημίκυρτους και ευθυτενείς της σύγχρονης κυπριακής κοινωνίας).

Ειδικότερες παρατηρήσεις: στο Ευρητήριο δεν περιλαμβάνονται (σσ. 256-257) οι όροι Τερνάτειος (< Ternate), Τιδώρειος (< Tidor), αν και το γεγονός ότι είναι επίθετα δεν απαλλάσσει από την ανάγκη παραπομπής στα αντίστοιχα κύρια ονόματα. Ενώ στο Επιλογικό Σημείωμα δεν έφτασαν πέντε ολόκληρες σελίδες για να μάθουμε κάτι το βέβαιο για το μικρό όνομα του Ισκεντέρη, σε δύο σημεία του βιβλίου (σσ. 185, 249) η επιμελήτρια τον βαφτίζει, ανεξήγητα, με το (πολύ πιθανό, αλλά αμάρτυρο) όνομα Δημήτριος: σύμφωνα με την επιμελήτρια (σσ. 251, 253), για την ακριβή γεωγραφική θέση της Μέμφιδας αρκεί να ειπωθεί ότι βρισκόταν «στην αριστερή όχθη του Νείλου», ενώ για τον Ορομάζη ότι είναι, απλώς «αγαθό πνεύμα στην περσική μυθολογία»: για την προέλευση του ονόματος Σαδίκης (*Zadig*) δεν αναφέρονται (σ. 254) το νεοελλ. (από τα τουρκ.) *σαδίκης* (= πιστός, τέλη 18ου αι.) και το αραβικό *sadik* = δίκαιος (d'Herbelot) ή ο *Sadder* του Hyde: για τον μουσουλμανικό μήνα Σεββάλ (*Schewal*) δεν αναφέρεται (σ. 255) η πιθανότατα ηθελημένη επιλογή του, που ανακαλεί τις έννοιες 'Α-λογο/άλογο (*cheval*).

6. Για τη γενικότερη βιβλιογραφία βλ. J. Schick, *Corpus Hamleticum. Hamlet in Sage und Dichtung, Kunst und Musik*, A, 1-5, Leipzig 1912-1938, και, ιδίως, τ. Α, 5.2, σσ. 419-430 (όπου συζητούνται και οι πηγές άλλων ιστοριών ή μοτίβων του *Zadig*): Γ. Κεχαγιόγλου, *Κριτική έκδοση της Ιστορίας Πτωχολέοντος. Θέματα υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής λογοτεχνίας [ΕΕΦΣΠΘ, παράρτ. 22]*, Θεσσαλονίκη 1978.

Πολύ αισθητή είναι η έλλειψη ενός Γλωσσαρίου, που θα εξηγούσε όχι μόνο τις σπανιότερες και δυσεμήνυτες λέξεις της μετάφρασης, αλλά και τους τύπους που η σημασία τους μετατρέπεται σε γρίφο για τον αναγνώστη, εξαιτίας του ορθογραφικού συστήματος της επανέκδοσης, ή της προσήλωσής της στις ανορθόγραφες γραφές της πρώτης έκδοσης. Η επιμελήτρια φαίνεται να πιστεύει ότι είναι γνωστές στον σημερινό αναγνώστη λέξεις όπως π.χ.: αποφασίζω (= απαρνούμαι), μουζαλώνω (= μουτζουρώνω), εμπιστευμένος (= διακριτικός), ύποπτος (= γεμάτος υποψία για τον άλλον), αποστρέφω (= αλλάζω τον ρου), μονοειδώς (= ομοιόμορφα), αιφυγία (= ισόβια εξορία), απόστημα (= απόσταση), σπουδαίος (= σοφός), σημείωμα (= πίνακας, πινάκιο), ψήφος (= απόφαση), υποχωρώ (= παραχωρώ), υφίσταμαι (= δείχνω, παρουσιάζω), παραθαρρύνομαι (= κατησυχάζω), αβροδίαιτα (= ηδονή, κραιπάλη), αγρικημένος (= σύμφωνος), πρόβλημα (= πρόταση), λημνίσκος (= κορδέλα), αθεώρητος στιγμή (= αόρατη τελεία), τέχνημα (= αριστούργημα), εκπεπληγμένος (= εκπληκτος), απόλογος (= γνωμικό, παροιμιόμυθος), βραμίνος (= βραχμάνας), διαδικιάζομαι (= καταδικάζομαι), απόκρυφον (= μυστικό), βόνσος (= βουδιστής ιερέας), κυρτός (= καμπούρης), δεστεράμης (= νταστούρ, ζωροαστριστής αρχιερέας), εφίππιον (= σέλα), καταδικάζομαι (= επιδοκιμάζομαι), κ.ά. πολλά [ακολουθείται η σειρά με την οποία οι λέξεις εμφανίζονται στο κείμενο], και ότι δεν υπάρχει περίπτωση καμιάς σύγχυσης από την επανάληψη λανθασμένων γραφών, όπως π.χ. τόν πῶλον (= τόν πόλον: πόλος ή πόλη, και όχι το πουλάρι), κ.ά.

Τέλος, σημειώνω, πέρα από τα παραπάνω και από όσα αφορούν το Κείμενο του *Σαδίκη*, ορθογραφικά και άλλα παροράματα του βιβλίου: σ. 7: γρ.: λήσταρχον, 193: γρ.: είχε τυφλώσει... είχε θολώσει, 193: γρ.: Γαλλία... επανάστη (ή: επανάστει), 195: γρ.: διχονοιῶν τῶν, 207: γρ.: μυθιστορία ὡς, 209: γρ.: καθ' ἣν, 210: γρ.: γρικοῦν, 217: γρ.: πλησίον της ἐπάνω, 217: γρ.: ὄμματά της, 219: γρ.: σύγχυση, 221, γραμμή 12: πολλά λάθη στον ρουμανικό τίτλο του βιβλίου, 223: γρ.: Calliope-Anteia, 224: γρ.: Ἑρμῆς, 1988, *7-11, 227: γρ.: ὀπού, ἐγὼ ὡς νομίζω, ἄλλη νὰ μὴδὲν ἔναι ὀπού κὰν, 244: γρ.: οἰωνός, 244, και passim: γρ.: d'Herbelot, 247: γρ.: Μέκκα.

Συμπερασματικά: Παρά τη φιλόδοξη προσπάθεια της επιμελήτριας να εισαχθεί στα φιλολογικά ζητήματα μιας εποχής που δεν την είχε απασχολήσει ιδιαίτερα ως τώρα, το ερμηνευτικό-υπομνηματιστικό αποτέλεσμα που παρουσιάζεται στην πρόσφατη επανέκδοση του *Σαδίκη* είναι πενιχρό. Δύσκολα, επίσης, αντιλαμβάνεται κανείς πώς είναι δυνατόν να συνυπάρχει μια τόσο απογοητευτική εκδοτική επίδοση μέσα σ' ένα λαμπρό, κατά τα άλλα, τυπογραφικό ένδυμα. Δεν μπορούμε να πούμε, λοιπόν, δυστυχώς, ότι η νέα σειρά «Η Ευρωπαϊκή μας κληρονομιά» δείχνει, με τον πρώτο τόμο της, να έχει κληρονομήσει έστω και κάτι από την ποιότητα της ευρωπαϊκής φιλολογικής παράδοσης.

*

Το δεύτερο βιβλίο που παρουσιάζεται εδώ εγκαινιάζει επίσης μια νέα σειρά του παλαιότατου αθηναϊκού εκδοτικού οίκου Ι. Δ. Κολλάρος (Βιβλιοπωλείο της «Εστίας»), στην οποία έχουν ήδη αναγγελθεί —όπως φαίνεται στα «αυτιά» της

έκδοσης—εφτά ακόμη εκδόσεις ποιητικών απάντων ή μεμονωμένων ελληνικών ποιητικών έργων του 19ου και των αρχών του 20ού αι. Ο εναρκτήριο αυτός τόμος δεν συνοδεύεται από έναν γενικό πρόλογο, και έτσι, ο στόχος της σειράς, που διευθύνεται από τον λογοτεχνικά δραστήριο, αλλά αδοκίμαστο σε εκδοτικά εγχειρήματα μεγάλης ολκής Γιώργο Κοροπούλη, παραμένει πολύ γενικός και αόριστος («η ελληνική ποίηση»), σε αγαστή αναλογία με τις πάμπολλες αντίστοιχες σύγχρονες σειρές που βρίσκονται σε κυκλοφορία από ελλαδικούς εκδοτικούς οίκους.

Ο πρώτος τόμος φανερώνει, παρά το μικρό σχήμα του, μιαν ευοίωνη μέριμνα τυπογραφικής καλαισθησίας και ποιότητας (τόσο στη στοιχειοθεσία, όσο και στο χαρτί και στη βιβλιοδεσία), που συνδυάζεται με την καθόλου απροσδόκητη νεο-συντηρητική γλωσσική (τονική) και βιβλιοπωλική φιλοσοφία της νέας, συλλογικής ηγεσίας του εκδοτικού οίκου, καθώς και με την τρέχουσα μόδα αρκετών νεότερων συνεργατών της, λογοτεχνών και κριτικών. Η πρωτοβουλία να ξεκινήσει η σειρά με την παλαιότερη αυτοτελή έντυπη «σούμα» φαναριώτικων λυρικών ποιημάτων, μεταφράσεων (γαλλικής) αφηγηματικής λογοτεχνίας και δημωδών και ηθικοδιδασκτικών στιχουργημάτων, την προεπαναστατική Ανθολογία *Διάφορα ηθικά και αστεία στιχουργήματα του Ζήση Δαούτη* (1818), είναι αξιέπαινη.

Το βιβλίο, που είναι αφιερωμένο στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, δασκάλου από πολλές απόψεις της επιμελήτριας, επίκουρης καθηγήτριας του Α.Π.Θ. Α. Φραντζή, αρθρώνεται ως εξής: *Πρόλογος* (σ. 9), *Εισαγωγή* (σσ. 11-47), *Κείμενο* (σσ. 51-220), *Σημειώσεις-Σχόλια* (σσ. 221-241), *Γλωσσάρι* (σσ. 243-246), δύο *Παραρτήματα* (I: σσ. 247-253, και II: σσ. 255-282), *Επίμετρο* [του μουσικολόγου Μάρκου Δραγούμη], με τίτλο «Το φαναριώτικο τραγούδι» (σσ. 283-298) και *Περιεχόμενα* (σσ. 299-301).

Αν εξαιρεθεί το Επίμετρο, το υπόλοιπο βιβλίο αναχωνεύει, στο μεγαλύτερο μέρος του, την παλαιότερη, και αδημοσίευτη, παρισινή διδακτορική διατριβή του Κύκλου της επιμελήτριας (Calliope-Anteia Frantzis, *Naissance d'une Anthologie Néohellénique. L'anthologie de Zissis Daoutis (1818); ses sources et sa formation. Les anthologies au temps des Lumières en Grèce et leur fonction dans le processus littéraire*, Paris, Université de Paris-Sorbonne/Paris IV, 1982). Ωστόσο, ήδη από τον Πρόλογο, που εξηγεί την ανάγκη της νέας επεξεργασίας/έκδοσης της διατριβής («αίτημα χρηστικής έκδοσης», «ενσωμάτωση των συμπερασμάτων της μεταγενέστερης έρευνας» και «εν μέρει αξιοποίηση των αποτελεσμάτων της διαρκούς ενασχόλησης [της επιμελήτριας] με το θέμα») και περιλαμβάνει ευχαριστίες, γίνεται έκδηλη μία πρώτη σημαντική αλλαγή σε σχέση με την αδημοσίευτη διατριβή, αλλαγή που είναι ενδεικτική και για την πρόσφατη ιστορία των φιλολογικών μας «νοοτροπιών», κατεύθυνση προς την οποία τόσο ένθερμα παρότρυνε τους μαθητές του ο Κ. Θ. Δημαράς: η επιμελήτρια, πέρα από τους εκδοτικούς παράγοντες της «Εστίας», περιορίζεται να εκφράσει την ευγνωμοσύνη της μόνο στον αείμνηστο αρχικό επόπτη της διατριβής της, θυμίζοντας ότι έχει ήδη ευχαριστήσει «δημοσίως» στην [αδημοσίευτη] διατριβή της όλους τους [ανώνυμους, τώρα] άλλους «φίλους και συναδέλφους» που της πρόσφεραν

«βοήθεια και ενθάρρυνση»⁷.

Ορισμένες άλλες αλλαγές —όχι, όμως, πάντοτε προς τη βελτιωτική κατεύθυνση που θα περίμενε, ύστερα από 11 χρόνια, ο αναγνώστης— περιλαμβάνονται στον νέο τίτλο του βιβλίου και στην πολύ συνεπτυγμένη, σε σχέση με την ιστορική και γραμματολογική σημασία της Ανθολογίας Δαούτη, *Εισαγωγή*. Ο τίτλος (*Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη...*) δεν αποδίδει την ορθή εικόνα των περιεχομένων του βιβλίου, όπου, από τα 67 κείμενα που εκδίδονται, μόνο τα 47 (ή 48) εκδίδονται με βάση το κείμενο της *Ανθολογίας Δαούτη* (άλλα 19 —στα οποία περιλαμβάνονται και τα εκτενή 1, 3— εκδίδονται με βάση άλλες χειρόγραφες συλλογές ή έντυπα, ενώ ένα, ο αριθ. 57, είναι άδηλο, με τα στοιχεία προέλευσης που δίνονται, αν απαντά στην *Ανθολογία Δαούτη*).

Η *Εισαγωγή* παρουσιάζει αρχικά το είδος των χειρόγραφων συλλογών-ανθολογιών στιχουργημάτων και τραγουδιών του 18ου και των αρχών του 19ου αι. (μισμαχιές ή μετζμουάδες: πηγές, σύνθεση, θεματικό περιεχόμενο, ιδεολογία, στιχουργία και γλώσσα, διάδοση, σσ. 11-18), προχωρεί κατόπιν στην περιγραφή δεκατριών —και μόνον— από τα γνωστά και προσιτά, στο πρωτότυπο ή σε αντίγραφο, χειρόγραφα του 18ου και 19ου αι. (σσ. 19-23, *α. Χειρόγραφα ή αντίγραφα τους που σώζονται*: στα χειρόγραφα αυτά δεν περιλαμβάνεται το παρισινό χφ Suppl. Gr., 729, που όμως, χρησιμοποιείται στην έκδοση, στο κείμενο 26), καθώς και άλλων τεσσάρων χειρογράφων που λανθάνουν (σσ. 24-27, *β. Χειρόγραφα που μνημονεύονται*), και, τέλος, εντοπίζει την προσοχή της (σσ. 27-42) σε τέσσερις έντυπες εκδόσεις της περιόδου 1790-1818, που εμπεριέχουν «φαναριώτικα» ποιήματα (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών...*, 1790· *Έρωτος αποτελέσματα...* 1792· *Νέος Ερωτόκριτος*, 1818). Η *Εισαγωγή* συμπληρώνεται από μίαν —αρκετά σπασμωδική— προσπάθεια επόπτευσης ορισμένων από τις μεταγενέστερες τύχες παρόμοιων συλλογών-ανθολογιών, ή περιεχομένων τους, στη μετεπαναστατική περίοδο (σσ. 43-44). Ακολουθεί (αρκετά ελλιπής και μονομερής) *Επιλογή Βιβλιογραφίας* (σσ. 45-46), που περιορίζεται σε τρεις μουσικές και μία ποιητική ανθολογία της περιόδου 1830-1880.

Η *Εισαγωγή* είναι, γενικά, γραμμένη σε λιτό και προσεγμένο ύφος, και επιχειρεί —σε πολλά σημεία— προσπάθεια βιβλιογραφικής ενημέρωσης και αξιοποίησης ορισμένων νέων πληροφοριών. Κάποτε, ωστόσο (και ιδιαίτερα σε

7. Είναι πράγματι ενδιαφέρουσα η άποψη ότι η έννοια του «δημοσίως» στις ευχαριστίες εξαντλείται στη «δημόσια» υποστήριξη μιας αδημοσίευτης, και άγνωστης από τότε, στο ευρύ κοινό, διατριβής. Δίπλα στο σύμπτωμα αυτής της θαυμαστής φιλολογικής οικονομίας χώρου, βρίσκουμε, φυσικά, και άλλα σύγχρονα (αν και όχι εντελώς ταυτόσημα) παραδείγματα, όπως δείχνει, π.χ., η ωφέλιμη σύγκριση ανάμεσα στην αδημοσίευτη —και απρόσιτη στο ευρύ κοινό— διδακτορική διατριβή του Μ. Πιερό στο Πανεπιστήμιο του Σύδνεϋ (*The «Inside» and the «Outside»: Studies in Cavafy's Poetics*, 1982), και στον Πρόλογο της αναχωνευμένης δημοσιευμένης μορφής της, *Χώρος, Φως και Λόγος. Η διαλεκτική του «μέσα»-«έξω» στην ποίηση του Καβάφη*, Αθ., Καστανιώτης, 1992, σ. 17 (που περιλαμβάνει, πριν από δύο επιλεγμένες, και ευεξήγητες, ευχαριστίες, συλλογική ανώνυμη «έκφραση ευγνωμοσύνης» για τα υπόλοιπα πρόσωπα).

ότι αφορά την πλουσιότητα, τα τελευταία χρόνια, ρουμανική και υπόλοιπη βαλκανική βιβλιογραφία), η ενημέρωση αυτή αποδεικνύεται ανεπαρκής: τα βοηθήματα που χρησιμοποιούνται είναι συνήθως πεπαλαιωμένα και σε μεγάλο βαθμό ξεπερασμένα (μελέτες του τέλους του 19ου αι. ή των αρχών του αιώνα μας, βλ., ενδεικτικά, σ. 12, σημ. 3, σ. 26, σημ. 39 κ.ε.). Από την άλλη, τα γενικά συμπεράσματα για τη μορφή, το περιεχόμενο, την αξία και τη διάδοση των φαναριώτικων στιχουργημάτων, που περιέχονται στην Εισαγωγή, είναι, βέβαια, από καιρό γνωστά, χάρη στην έντονη ενασχόληση αρκετών μελετητών του λεγόμενου Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η επιμελήτρια είχε συμβάλει ασφαλώς, στο παρελθόν, σε ορισμένα επιμέρους σημεία, που αφορούν κυρίως την ταύτιση ορισμένων πηγών (π.χ. δύο εκτενών στιχουργημάτων της Ανθολογίας Δαούτη): το καινούριο που προστίθεται τώρα είναι μια αναδιατύπωση των εκτιμήσεών της για την αισθητική ή μορφική αξία των κειμένων (π.χ. σσ. 16-17, 32, 42), καθώς και η δίκαιη κριτική για αστοχίες της προηγούμενης έρευνας (βλ. π.χ., σ. 29, σημ. 44, για τα *Έρωτος αποτελέσματα*, σ. 37, σημ. 64, για την Ανθολογία Δαούτη). Κατά τα άλλα, η Εισαγωγή περιλαμβάνει πολλές συζητήσιμες ή και αστήρικτες απόψεις, καθώς και αρκετές παραλείψεις: έτσι, π.χ.: Η άποψη που υποστηρίζεται και από άλλους μελετητές, ότι τα μεταφρασμένα κείμενα των ανθολογιών προέρχονται «κυρίως» από τη γαλλική γραμματεία (σ. 12) μπορεί να αμφισβητηθεί, όσο δεν έχουμε σοβαρή συγκεντρωτική έρευνα για το θέμα: το ίδιο συμβαίνει και για τις σποραδικές επισημάνσεις της υπεροχής της γαλλικής γλώσσας και παράδοσης σε άλλους τομείς (σ. 41, κ.ά.). Τα στερεότυπα των φαναριώτικων τραγουδιών δεν είναι αποκλειστική επιλογή του 18ου και των αρχών του 19ου αι. (σ. 13 κ.ε.), αλλά συνδυάζουν και δύο αδιερεύνητες, στο βιβλίο, αλλά ασφαλέστερες πηγές: τους ομόλογους τόπους της πάντοτε ζωντανής, προηγούμενης βυζαντινής και νεοελληνικής ποιητικής παράδοσης και της παράδοσης του ακμαιότατου σύνοικου ανατολικού (κυρίως ισλαμικού) στοιχείου. Πουθενά στα καθαυτό φαναριώτικα ποιήματα δεν επαληθεύεται η άποψη του Κ. Θ. Δημαρά και της επιμελήτριας ότι «η χριστιανική ηθική ... υποχωρεί και τη θέση της καταλαμβάνει μια νέα ηθική προσανατολισμένη στην κοινωνία» (σ. 15, και σσ. 33, 36 κ.α.), εκτός αν με τον όρο «χριστιανική ηθική» εννοείται μόνον η «ασκητική ηθική»: το αντίθετο, ακριβώς, συμβαίνει: τα μόνα ποιήματα της Ανθολογίας Δαούτη που αντιμετωπίζουν «τολμηρότερα» τη χριστιανική (και, κυρίως, την ερωτική και οικογενειακή) ηθική είναι εκείνα που προέρχονται από τον κόσμο του δημοτικού τραγουδιού και των αναγεννησιακών ερωτικών καταλογίων και «ερωτοπαιγνίων», ήτοι τα κείμενα 59, 60, 61, 62 και 66 της επανέκδοσης, που αποτελούν σωρείτες από λιανοτράγουδα δίστιχα —κάτι που περνάει σχεδόν ασχολίαστο από την Εισαγωγή και τα Σχόλια του βιβλίου. Η φαναριώτικη ομοιοκαταληξία δεν είναι διόλου «επίμονη και σχεδόν μονότονη» (σ. 15), αν, τουλάχιστον τη συγκρίνουμε —όπως πρέπει— με την προηγούμενη στιχουργική παράδοση και όχι με τη νεότερη εμπειρία μας του 19ου και 20ού αι. (άλλωστε αυτό το δείχνει, στο βιβλίο, και η εύστοχη πρωτοβουλία να παρατεθεί μετρικό Παράρτημα, που θα συζητηθεί παρακάτω). Η παρουσίαση της μετρικής ποιι-

λίας των στιχουργημάτων της Ανθολογίας (σ. 16) είναι ελλιπής· δεν επισημαίνεται ότι ο αριθ. 57 αποτελείται, ουσιαστικά, από μίαν εξαιρετικά πρωτότυπη σύνθεση επτά 14στιχων «σόνετων», που η σημασία τους (μαζί με τους 11 σύλλαβους του κειμένου 44) για την «ιταλική» ή έστω «ιταλίζουσα» παράμετρο των κειμένων της Ανθολογίας δεν σχολιάζεται πουθενά. Ενώ σε πολλά σημεία (σ. 23, σημ. 25, κ.ε.) επισημαίνεται η αναμφισβήτητη ανατολική διάσταση και ενδεχόμενη προέλευση θεμάτων, αλλά και συγκεκριμένων φαναριώτικων ποιημάτων, καθώς και η συνύπαρξη ελληνόγλωσσων και τουρκόγλωσσων κειμένων στις χειρόγραφες Ανθολογίες, δεν αναλαμβάνεται καμιά προσπάθεια τέτοιας διερεύνησης, αντίθετα με ό,τι γίνεται, π.χ., με τα πολύ πιο αχνά και, τις περισσότερες φορές, ελάχιστα πειστικά, ίχνη επίδρασης ή διαλόγου με τον γαλλικό συναισθηματισμό τής *roésie fugitive*. Η παράθεση «των πρώτων δειγμάτων νεοελληνικού λογοτεχνικού πεζού λόγου (πρωτότυπα και μεταφράσεις)», 1790 κ.ε. (σ. 27), αγνοεί τη σχετική προηγούμενη νεοελληνική (κυρίως μεταφρασμένη και διασκευασμένη) παραγωγή, καθώς και τη νεότερη βιβλιογραφία. Ενώ ορθά απορρίπτεται η άποψη ότι τα ποιητικά κείμενα που εντάσσονται σε πεζά έργα της εποχής δεν συναποτελούν οργανική σύνθεση (σ. 29, σημ. 44), παντού αλλού τα ποιητικά αυτά κείμενα χαρακτηρίζονται, με πολλή ευκολία, «εμβόλιμα», «συνονθυλεύμενα», «παρέμβλητα», «αυτόνομα», κ.ο.κ. (σσ. 27, 28, 29 κ.α.): οι προκαταλήψεις αυτές δεν μπορούν, φυσικά, να προωθήσουν την έρευνα γι' αυτό το αναμφισβήτητο «μεικτό, αλλά νόμιμο» είδος, που δεν απουσιάζει από τις ανατολικές γραπτές παραδόσεις της εποχής, προς τις οποίες, μάλλον, θα έπρεπε να στραφεί η διερεύνηση των προτύπων. Κατά την επιμελήτρια, η «αποδοχή της [συγγραφικής] ανωνυμίας καθώς και της οικειοποίησης διά της αντιγραφής μόλις αρχίζει να αμφισβητείται» στα τέλη του 18ου αι. (σ. 33): μια τέτοια άποψη, που παραγνωρίζει τα αντίθετα βυζαντινά και υστεροβυζαντινά παραδείγματα και την ξεκάθαρη προσωποκεντρική πρακτική της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, δεν είναι, βέβαια, δυνατόν να επαναλαμβάνεται ακόμη και σήμερα· άλλωστε, στα τρία, και μόνον, ονόματα «προσωπικών» λογοτεχνών του Διαφωτισμού που αναφέρονται στη σ. 35 θα μπορούσαν να προστεθούν δεκάδες άλλα, που δεν «αποτελούν εξαιρέσεις», αλλά τον κανόνα, τόσο στην εφτανησιώτικη όσο και στις σαφέστατα εγωκεντρικές «φαναριωτικές» κοινωνίες. Για την περιγραφή της ποιητικής του δημοτικού τραγουδιού, η βιβλιογραφία περιορίζεται (σ. 34, σημ. 59) σε μια συνοπτική και εκλαϊκευτική επισκόπηση του «φίλου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού» Α. Πολίτη, αντί να στραφεί προς τα νεότερα, εκτενέστερα και σαφώς αρμοδιότερα, ως προς τα συγκεκριμένα θέματα, δημοσιεύματα των Γρ. Σηφάκη και G. Saunier. Ο αποκλειστικός διάλογος του βιβλίου με τις απόψεις του Κ. Θ. Δημαρά και του στενού κύκλου του οδηγεί σε παραγνώριση του γεγονότος ότι αρκετά από τα φαναριώτικα τραγούδια δεν εκφράζουν την «κοσμική ηθική» ή την «αστική» (βυζαντινή, αλλά και ανατολική και ισλαμική) και «κοινωνικά ελαφρή» στιχουργία (σ. 37), αλλά, παράλληλα, και τη μεσαιωνική και νεότερη παραδοσιακή θεολογία και ηθική της μοιρολατρίας, του πεσιμισμού και του σκεπτικισμού. Ο τονισμός της πρωτοτυπίας του Δαούτη στον καταρτισμό

μιας Ανθολογίας σύμφωνα με πρόσφατα γαλλικά υποδείγματα (σ. 40) θα έπρεπε να μετριάσθει, αν συνυπολογιζόταν ότι, ήδη μισόν αιώνα νωρίτερα, ο Δαπόντες είχε πραγματοποιήσει πολλά και, συχνά, τολμηρότερα και συνθετικότερα απανθίσματα, ασφαλώς χωρίς την καθοριστική βοήθεια δυτικών προτύπων. Όλες σχεδόν οι παραπομπές της Επιλογής Βιβλιογραφίας (σ. 45-46) είναι ασαφείς, καθώς λείπει η αναφορά σε σελιδαρίθμηση.

Πριν από την επανέκδοση των *Κειμένων* προτάσσονται *Συντομογραφίες* (σ. 47) και φωτοτυπία της σελίδας τίτλου της πρώτης έκδοσης της Ανθολογίας Δαούτη (προφανώς από το αντίτυπο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης): τα sigla των Συντομογραφιών δείχνουν φιλολογική απειρία (π.χ. τα «Χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας» —ποια; πόσα;— δηλώνονται με το AP: συνθηματικό της μελετήτριάς τους Ariadna Camariano (;): το παρισινό χφ Suppl. Gr. 729 δηλώνεται ως ΠΚ: Παρισινός Κώδικας, ενώ αλλού, οι αποκλειστικά διγράμματα συντομογραφίες άλλοτε πηγάζουν από αρχικά ονοματεπωνύμων ή τίτλων: ΑΣ, ΕΑ, ΕΒ, ΕΒ₂, ΚΔ, ΝΕ, και άλλοτε από τα δύο πρώτα γράμματα της ίδιας λέξης: ΗΛ, ΠΑ, ΡΑ, ΣΧ: τέλος, η ακόλουθη συντομογραφία δεν φαίνεται να ακολουθεί κανένα σύστημα: ΒΕ: *Εφημερίς*, Βιέννη 1797): δεν δηλώνεται από ποιο αντίτυπο αναπαράγεται η φωτογραφία της σελίδας τίτλου της πρώτης έκδοσης (πουθενά αλλού, άλλωστε, στο βιβλίο δεν δηλώνεται το αντίτυπο από το οποίο γίνεται η ίδια η επανέκδοση των κειμένων).

Η έκδοση των *Κειμένων* ακολουθεί, δυστυχώς, την «αρχή» της (υποτιθέμενης) πιστής αναπαραγωγής της εικόνας των χειρόγραφων και έντυπων κειμένων της εποχής, «αρχή» την οποία ήδη συζητήσαμε διεξοδικά με την ευκαιρία της επανέκδοσης του *Σαδίκη* (ό.π., τμήμα πρώτο). Περιορίζομαι, λοιπόν, εδώ σε ό,τι διαφορετικό παρατηρείται στην επανέκδοση της Ανθολογίας Δαούτη: Παρουσίαση των αρχών της έκδοσης δεν γίνεται προεισαγωγικά, αλλά μόνον επιλογικά (στη σ. 227 των Σημειωμάτων-Σχολίων, τμήμα «Τα κείμενα»), όπου υποστηρίζεται ότι η έκδοση και η «διατήρηση της ορθογραφικής μορφής των εκάστοτε πρωτοτύπων» «απακούει σε μια γενικότερη αρχή, όπως με ευθύβολη ακρίβεια περιέγραψε ο Κ. Θ. Δημαράς στο άρθρο του “Γιατί διορθώνουμε;” [Ο *Εραμιστής* (1966) 30-32]»: αλλά το συγκεκριμένο άρθρο αφορά, κυρίως, την ψυχολογική και ιστορική, και όχι τη φιλολογική διάσταση της διορθωτικής διαδικασίας, και, ασφαλώς, δεν πηγαίνει προς την ίδια κατεύθυνση ούτε καλύπτει περιπτώσεις φιλολογικής αμέλειας ή, έστω, νωθρότητας, όπως αυτή που προδικαιοποιείται μη πειστικά στην επανέκδοση των κειμένων του Δαούτη: άλλωστε, όπως φαίνεται από το ίδιο σημείωμα της επιμελήτριας, η διορθωτική της αλλοίωση περιορίζεται στην άρνηση εξομάλυνσης της ορθογραφικής πολυτυπίας (π.χ. πῶς = πώς και πῶς· η διατύπωση «επιλογή μίας από δύο ή περισσότερες γραφές της ίδιας λέξης», σ. 227, δεν είναι σαφές αν αναφέρεται σε προβλήματα χρονολογικής προτεραιότητας, αυθεντικότητας ή διόρθωσης πραγματικών λαθών). Όπως θα φανεί και στην αναλυτική εξέταση που ακολουθεί, ασφαλώς ο αναγνώστης της επανέκδοσης δεν μπορεί να προσυπογράψει την περιέργη άποψη ότι μια «διορθωτική λογική ... δεν επρόκειτο να προσφέρει στον σημερινό αναγνώστη κάποια

ειδική διευκόλυνση», ούτε μπορεί να αντιληφθεί —μια και η επανέκδοση δεν συνοδεύεται από αντικριστή αναπαραγωγή των χειρόγραφων και έντυπων πρωτοτύπων— τι έκανε την επιμελήτρια (και σε ποιες ακριβώς περιπτώσεις) να θυσιάσει «την αμεσότητα της ιστορικής εικόνας» που τόσο λατρεύει, και να δηλώσει: «σε ορισμένες —ελάχιστες— περιπτώσεις αναγκάστηκα να παρεκκλίνω από τον κανόνα, σε σημεία όπου, κατά την κρίση μου, η διαφορά από τη σύγχρονη τυπογραφική αντίληψη απομάκρυνε ανεπανόρθωτα το κείμενο από τον σημερινό αναγνώστη».

Έτσι, όταν φτάνουμε στο εκδοτικό αποτέλεσμα, οδηγούμαστε σε μίαν αθεράπευτα ανεκτική διατήρηση τυπογραφικών και ορθογραφικών συνηθειών, ιδιοτροπιών, συγχύσεων και λαθών των αρχικών κειμένων, που επιτείνονται από την εντελώς ακανόνιστη και συχνά παραπειστική και παραπλανητική στίξη, που καθιστά ολόκληρα στιχουργήματα (ιδίως όσα εκδίδονται με βάση το καλύτερο, προφανώς, στο σημείο αυτό, απόγραφο Γραμματικού) εντελώς αδιάβαστα, όχι μόνον από τον σύγχρονο μέσο αναγνώστη, αλλά και από τον ειδικό φιλόλογο. Αναλυτικότερη παρουσίαση του τραγέλαφου αυτού θα ήταν, εδώ, πραγματικά κουραστική· αρκούμαι στη σημείωση ορισμένων από τις πιο έκδηλες ατέλειες:

Όπως είπαμε και παραπάνω, δεν είναι σαφές γιατί στην επανέκδοση, που υποτίθεται ότι γίνεται «κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη», και στις περιπτώσεις των (αρκετών) κειμένων που απαντούν και σε παλαιότερες χειρόγραφες ή έντυπες μορφές (αριθ. 1, 3, 5, 14, 18, 26, 30, 47, 52, 57 (;): η χρονική προτεραιότητα των γραφών του απογράφου Γραμματικού σε σχέση με τις υπόλοιπες πηγές, στα κείμενα 7, 8, 11, 16, 17, 19, 27, 35, 45, 51, 66, είναι εντελώς αμφίβολη), ακολουθείται ένα απარέκκλιτα χρονολογικό τεκμήριο, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα, για τις διαφορετικές γραφές της Ανθολογίας Δαούτη (εκτός από τους τίτλους των κειμένων), να εκτοπίζονται, καθαρά διακοσμητικά, στο υποσελίδιο υπόμνημα, το οποίο, βέβαια, σε καμιά περίπτωση δεν είναι κριτικό, όπως δηλώνεται στον τίτλο της έκδοσης, αφού δεν απασχολείται με την αναζήτηση των «αιθεντικών» γραφών ούτε περιέχει την παραμικρή πρόταση ή υπόθεση της επιμελήτριας, ακόμη και σε κραυγαλέες περιπτώσεις μερικής ή άλλης ανωμαλίας· μία μόνον εξαίρεση: στο κείμενο 26 ως βάση λαμβάνεται το κείμενο της Ανθολογίας Δαούτη, και όχι το παρισινό *χφ Suppl. Gr. 729*, για το οποίο δεν δίνεται πουθενά χρονολόγηση. Η αρχή της διατήρησης της κεφαλαιογράφησης στην αρχή των στιχουργικών «μονάδων» των ποιημάτων (διτίχων, τριστίχων, τετραστίχων κ.ο.κ.) δημιουργεί συχνά αξεπέραστες αναγνωστικές δυσκολίες και βιάζει τόσο την ηχητική όσο και τη νοηματική ουσία των κειμένων, και το ίδιο συμβαίνει και εκεί όπου —χωρίς προηγούμενη εξήγηση— η αρχή αυτή παύει να τηρείται (κείμενα 3, 11, 14, 18, 19, 27, 35, 45, 47, 51, 57), για να οδηγήσει συνήθως σε πλήρη οπτική και συντακτική αποσύνθεση. Η ανάγνωση των χειρογράφων και των εντύπων δεν είναι παντού ασφαλής· έτσι π.χ., το συχνότερο λάθος της έκδοσης είναι ότι δεν αναγνωρίζει την (γνωστή) τριπλή δυνατότητα ανάγνωσης του συντομογραφημένου, στα κείμενα της εποχής, και (κ, κ' ή κ'), ως: και, κι/κι', κ', με αποτέλεσμα να διαβάζουμε σε επανέκδοση τραγουδιών, που σαφέστατα λειτουργούσαν και λειτουργούν κυρίως ηχητικά, τα εξής ακαλαίσθητα για την ελληνική ακοή τέρατα: κ' *ἀδιαφορίας*, κ' *ἄς*, κ' *ἀφήνωτας*, κ' *ἄποιος*, κ' *οὔτω*, κ' *ὄταν*, κ' *ἀπό*, κ' *ὄχι*, κ' *ὄλων*, κ.ά. πάμπολλα (ενώ, πολύ σπάνια, τυπώνονται τα ορθά: *κι ὄσον*, κτλ.).

Από εκεί και ύστερα, θα ήταν άχαρο έργο η επισήμανση όλων των άλλων λαθών. Περιορίζομαι να σημειώσω περιπτώσεις όπου τυπώνονται (από λάθος, ή, έστω χωρίς σχολιασμό) άμετροι στίχοι, και προχωρώ σε πολύ λίγες, μονάχα, από

τις δυνατές προτάσεις εντελώς απαραίτητης επέμβασης στο κείμενο (για τις υπόλοιπες απαιτούμενες ορθογραφικές διορθώσεις, την αναγκαία ρύθμιση της στίξης, που πάσχει σε κάθε σχεδόν στίχο, και την εντελώς απαραίτητη —σε πολλά σημεία— σημείωση του ευθέος λόγου, θα απαιτούνταν χωριστό δημοσίευμα, ή, καλύτερα, μια καινούρια έκδοση): κείμενο 1, στ. 313 (*Χίλια Μιλλιούνια, μίλλια μακράν ἀπέχουν*: ο στίχος είναι υπομετρικός): 2, στ. 198 (γρ.: *σκευῶν*, αντί *σκοτῶν*): 2, στ. 324 (γρ.: *βάραθρα*, αντί *βάραθρια*): 2, στ. 378 (*Καὶ εἰς ὀλίγον ζῶν πάλιν ἐν ἁμαρτίαις*: ο στίχος είναι, υπομετρικός: γρ.: *καὶ εἰς καιρὸν ὀλίγον ζῶν πάλιν ἐν ἁμαρτίαις*): 5, στ. 28 (γρ.: *ἦτο(ν)*, αντί *ἦλθε(;)*): 23, στ. 10 (*μὲ εὐχαρίστησιν τρέχε εἰς τῆς τύχης τὰ νερά*: ο στίχος είναι αφύσικα παρατονισμένος: γρ.: *μὲ εὐχαρίστησίν σου τρέχε εἰς τῆς τύχης τὰ νερά(;)*): 58, στ. 39 (*Πλὴν ὄσαις ἔχουν εἰς τὸ πλάι*: ο στίχος είναι υπέρμετρος: γρ.: *πλὴν ὄσες ἔχουν στὸ πλάι*).

Το τμήμα *Σημειώσεις-Σχόλια* ξεκινά με τη βιβλιογραφική περιγραφή της έκδοσης της Ανθολογίας Δαούτη (όπου περιλαμβάνεται και ο πρόλογος «Προς τους Αναγιγνώσκοντες», σσ. 223-224), και ακολουθεί πολύ σύντομη αναφορά στα γνωστά βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία που αφορούν τον Δαούτη («Ο εκδότης», σσ. 224-226), όπου αξιοποιούνται πρόσθετες ερευνητικές πληροφορίες του Φ. Ηλιού. Οι σημειώσεις και τα σχόλια στα κείμενα (σσ. 227-241) υπομνηματίζουν βιβλιογραφικά, φιλολογικά και ερμηνευτικά τα τρία πρώτα, και εκτενέστερα, στιχουργήματα της Ανθολογίας, και, πολύ συνοπτικότερα, άλλα 27 από τα 64 υπόλοιπα κείμενα (άδηλο μένει το γιατί απουσιάζουν σχόλια για τα υπόλοιπα κείμενα): οι σημειώσεις αυτές σε πολύ λίγες περιπτώσεις δείχνουν βιβλιογραφική ενημέρωση ή προωθούν την έρευνα περισσότερο από τη διδακτορική διατριβή της επιμελήτριας (έτσι, π.χ., είναι περίεργο το ότι δεν έχει αναληφθεί, ακόμα, έρευνα για την ταύτιση της συγκεκριμένης γαλλικής έκδοσης από την οποία η Ανθολογία Δαούτη αντλεί τη μετάφραση του ποιήματος του Cl. J. Dorat, σ. 230, το ότι για την εκδοτική αντιμετώπιση των μετρικών προβλημάτων που παρουσιάζονται σε κείμενα του Δαπόντε δεν ακολουθούνται ούτε σχολιάζονται οι ποικίλες πρόσφατες δοκιμές και προτάσεις του Γ. Π. Σαββίδη, σ. 231, το ότι για το κείμενο 26 δεν χρησιμοποιείται και η υπόλοιπη γνωστή χειρόγραφη παράδοση, σσ. 235-236, το ότι για τη συγκριτική εξέταση και αξιολόγηση των κειμένων 59-62, 66 δεν χρησιμοποιείται όλο το συναφές υλικό, σσ. 239-241, το ότι για ορισμένα από τα κείμενα της Ανθολογίας δεν επισημαίνεται η εμφανής, κάποτε, σχέση με την ποίηση του Χριστόπουλου, κ.ο.κ.). Τέλος, και εδώ, αρκετές βιβλιογραφικές παραπομπές είναι ελλιπείς (λείπουν, κυρίως, οι αριθμοί τόμων στις παραπομπές που αφορούν δημοσιεύματα περιοδικών, ή η σελιδαρίθμηση).

Το *Γλωσσάρι* διαψεύδει, επίσης, τις ελπίδες του αναγνώστη και δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες του. Ο προγραμματικός περιορισμός του «αποκλειστικά [σε] λέξεις [που] δεν έχουν ελληνική προέλευση» είναι οδυνηρός, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αρκετές από τις υπόλοιπες λέξεις μπορούν να βρεθούν μόνο σε ειδικά λεξικά, και, πάντως, δεν βρίσκονται στην άμεση διάθεση του χρήστη του βιβλίου. Η φιλοσοφία του αποκλεισμού αυτού παραμένει άδηλη, θυμίζει όμως

άλλες πρόσφατες, ιδεολογικά φορτισμένες αλλά αρνητικές, προσπάθειες «προβολής» τμήματος του γλωσσικού υλικού νεότερων κειμένων στο Γλωσσάριο, με τρόπο που να ισοδυναμεί με ταυτόχρονη «περιθωριοποίηση» («ξενηλασία») τους, όπως, π.χ., συμβαίνει με το Γλωσσάριο της πρόσφατης έκδοσης των *Απάντων* του Παπαδιαμάντη («Δόμος», έκδ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου), όπου συμπεριλαμβάνονται κυρίως μόνον οι λαϊκότεροι και ιδιωματικοί τύποι, και λέξεις με ξένη προέλευση.

Σημειώνω λίγες μόνο από τις ενδιαφέρουσες σημασιολογικά ή τυπολογικά λέξεις, που απουσιάζουν από το Γλωσσάρι της Ανθολογίας Δαούτη: αγνωσία (= αμυαλιά, απερισκεψία), αισθητικός (= ευαίσθητος), ακολουθεί (= συμβαίνει, συνεπάγεται), αμετατρέψια (= το αμετάτρεπτο), αναλύω, -ώ (= λιώνω), ανδραποδοσία (= αιχμαλωσία), ανενέργητος (= ανίκανος), ασπίδα (= φίδι, οχιά), αυθέντης (= πατέρας), αυστηρία (= αυστηρότητα), αφήψησία (= αμέλεια, μη υπολογισμός), βεμβρωμένος (= λασπωμένος, λερωμένος), βλάβει (= πειράζει), διατάζω (= συμβουλεύω), δεδεμένος (= σταυρωμένος), διαφένδευσις, διαφένδευτής (= προστασία, προστατής), εδά (= τώρα), εισέ (= σε), έλεγχος (= τύψη), εμπαθής (= παθιασμένος, ερωτευμένος), επίσκεψις (= εποπτεία, επίβλεψη), εύκαιρα (= μάταια), ζώαστρον (= πλάσμα, πνεύμα των άστρων), καθιστορίζω (= ζωγραφίζω), κατά λαχού (= κατά τύχη), κλώνος (= κλωνισμός, τριχύμισμα), κνικάτος (= βαθυκόκκινος, βαμμένος με κιννάβαρι), κουπέλι (= υπέρτης, νέος), κρίσις (= δικαστήριο), μαδαρός (= φαλακρός), μισίδια (= πρόσωπο, όψη), νεύμα (= προσταγή), ντουτού (= αγαπητή), ξελαγιάζω (= παρακινώ, ξεσηκώνω), ξεστεριά (= Ξαστεριά), παντεγάινω (= προσδοκώ), παρατρέχω (= παραβλέπω), παρόλα (= λόγος, υπόσχεση), περιγυρώνω (= περιτριγυρίζω), ποτάζω (= έχω, κατέχω), ροπή (= δύναμη, γρηγοράδα), σκαντζιλήθρα (= σπίθα), σκιαρός (= σκιερός), σοβαρόν (= σκυθρωπό ύφος), στολή (= στολίδι), ταφείον (= νεκροταφείο), τερατώδης (= θαυμάσιος), τρέχω (= περνώ, διάγω), ύφεις (= έξαψη), φεύγω (= αποφεύγω), φθάνω (= προφταίνω), φυσώ (= περηφανεύομαι), φιλιά (= έρωτας), φως (= φωτισμός, οξυδέρκεια), χαχλάνισμα (= χαχάνισμα), χρήσις (= αξία), κ.ά. πολλά.

Αλλά και η συμπερίληψη λέξεων με ξένη προέλευση παρουσιάζει προβλήματα: ενώ το Γλωσσάρι περιέχει και λέξεις πολύ κοινές (π.χ. κολόνα, μόδα, μπελάς, νάζι, ντέρτι, παζάρι, πουγκί, σοκάκι, τσαπί, χάλι, χαμπάρι), δεν περιέχει πολλές άλλες, πολύ λιγότερο κοινές ή σπάνιες (π.χ. ενδάμι [47/48]: παράστημα, κορμοστασιά, μορφή, από τουρκ. *endam*): ιφράτι [27/114]: πάρα πολύ, υπερβολικά, από τουρκ. *ifrat*: μεχτερχανές [3/146]: στρατιωτική ακολουθία βεζίρη και ο στρατώνας της, από τουρκ. *mehterhane*: πάσο [26/122]: απόσπασμα, περικοπή, από ιταλ. *passo*: τζουμερτλίκι [17/6]: γενναιοδωρία, από τουρκ. *cömerdlik*; πρβ. και τα παρόλα (από ιταλ. *parola*), σαλδίζω (= ορμώ, προσβάλλω, σαλτάρω, από ιταλ. *saltare*, ή, πιθανότερα, από τουρκ. *saldirmak*), σιάλι (= σάλι, από τουρκ. *şal*), τεπτίλι (= μεταμφιεσμένος, από τουρκ. *tebdil*): αλλού, πάσχει το ερμήνευμα, όπως π.χ. στις λέξεις άσπρα = νόμισμα τουρκικό (αντί: οποιοδήποτε (ασημένιο) νόμισμα, και, γενικά, χρήματα), μήλλι = μέτρον εκτάσεως (ασαφέστατο), ραβάσι(ον) = ερωτικό γράμμα (αντί: οποιαδήποτε επιστολή), σανδακάτι = ελεημοσύνη (αντί: πιστή φιλία, πίστη, αφοσίωση, από τουρκ. *sadakat*), σουρούρι = απορία, ερώτηση (αντί: χαρά, απόλαυση, από τουρκ. *sürur*), φέστα = εορτή (αντί, πιθανότατα: ξέκαμα, χάλασμα, από ιταλ. *festa* ή από τουρκ. *fesad*): τέλος, κάποτε, η ετυμολόγηση δεν είναι απόλυτα ακριβής (όπως, π.χ. στις λέξεις άσπρα, κολόνα,

κούρτη, μόδα, μούτζουνο, σπιτάλι) ή θα μπορούσε να περιλαμβάνει και χρήσιμα παράλληλα (όπως, π.χ., για τη λέξη ντιμαρχανάς = άσυλο, τρελοκομείο, τον τύπο δημαρχανάς, που απαντά στον *Πολυπαθή* του Γρ. Παλαιολόγου, κ.α., και την ενδεχόμενη σύνδεσή του με το οικογενειακό **Δημαρχανάς* > *Δημαράς*). Στα λεξικά και τα λεξιλόγια που χρησιμοποιήθηκαν στο Γλωσσάρι (σ. 244) απουσιάζουν μερικά βασικά βοηθήματα, όπως π.χ., για τις τουρκικές λέξεις, μεταξύ άλλων, το χρηστικό λεξικό των Η. C. Hony-F. İz, *A Turkish-English Dictionary*, Oxford 21957 (και επανειλημμένες επανεκδόσεις) και το πρόσφατο (μεταθανάτιο) λεξικό του Ι. Τ. Παμπούκη, *Τουρκικό λεξιλόγιο της νέας ελληνικής*, τ. 1, επιμ. Κ. Γ. Κασίνη, Αθ. 1988.

Αισθητή, στο βιβλίο, είναι και η έλλειψη Πίνακα Κυρίων Ονομάτων.

Το *Παράρτημα I* ταξινομεί όλα τα κείμενα κατά *Ιαμβικά* (1.1.-1.7., σσ. 247-250) και *Τροχαϊκά* (2.1.-2.8., σσ. 250-253) μέτρα. Το σύστημα της ανάλυσης και της δήλωσης των ομοιοκαταληξιών που χρησιμοποιείται είναι τουλάχιστον περιεργό, ενώ ο αναγνώστης με πολλή δυσκολία αναγνωρίζει τα συλλαβικά σχήματα και τη λογική της σειράς τους στην ταξινόμηση. Δεν λείπουν και οι παραλείψεις: έτσι, π.χ., στη σ. 249 δεν επισημαίνεται ότι ο στ. 19 του κειμένου 59 δεν είναι ιαμβικός, αλλά τροχαϊκός 15σύλλαβος, ή ότι τα τρία τελευταία δίστιχα του κειμένου 60 είναι, επίσης, τροχαϊκοί 15σύλλαβοι.

Το *Παράρτημα II*, που περιλαμβάνει, το ένα ύστερα από το άλλο (και όχι συγκεντρωτικά, όπως θα ήταν ωφελιμότερο), ευρετήρια πρώτων στίχων των ποιημάτων που περιλαμβάνονται σε έξι από τις πολλαπλάσιες γνωστές (αλλά και χρησιμοποιούμενες μέσα στο βιβλίο) συλλογές (απόγραφο του χφ Γραμματικού, χφ Ραιδεστηνού, έκδ. *Σχολείου των ντελικάτων εραστών*, έκδ. *Έρωτος αποτελεσμάτων*, έκδ. *Νέου Έρωτοκρίτου*, έκδ. *Ανθολογίας Δαούτη*). Στο σημείωμα που προτάσσεται (σ. 255) αναφέρεται και η ομολογη, πληρέστερη ευρετηρίαση του Γ. Π. Σαββίδη (1991), η οποία ελπίζουμε —όπως και η επιμελήτρια— πως θα συνδυαστεί με μίαν αρτιότερη εκδοτική *Ανθολογία Φαναριώτικων λυρικών* (και αφηγηματικών) ποιημάτων.

Λίγα λόγια πρέπει να ειπωθούν και για το μουσικολογικό *Επίμετρο* του βιβλίου, που ανήκει στον Μάρκο Δραγούμη. Καταρχήν, είναι πολύ εύστοχη η σκέψη της επιμελήτριας να συμπεριλάβει το εισαγωγικό κείμενο του Μ. Δραγούμη και τη μουσική μεταγραφή της αρχής οκτώ κειμένων της *Ανθολογίας Δαούτη* (κατά σειρά, των 16, 45, 41, 6, 19, 7, 5 και 39), που είχαν παραδοθεί, σε βυζαντινή παρασημαντική, από διάφορες χειρόγραφες και έντυπες πηγές, του 18ου και του 19ου αι. (έξι μεταγραφές αποδίδουν τη μουσική καταγραφή του χφ Ραιδεστηνού, και δύο τη μουσική καταγραφή της πολιτικής έκδοσης *Πανδώρα*). Ωστόσο, το πολύ συνοπτικό αυτό σημείωμα, παρά τα σποραδικά χρήσιμα στοιχεία που περιέχει για την (κωνσταντινουπολίτικη, κυρίως) μουσική παράδοση του 18ου και των αρχών του 19ου αι., απογοητεύει τόσο με τις αντιφάσεις του (έτσι, π.χ., αλλού δηλώνει ότι η μεταβυζαντινή (εκκλησιαστική και αστική) μουσική από τα τέλη του 16ου αι. κ.ε. ακολουθεί «τους κανόνες της τουρκικής μουσικής», σ. 285, ενώ αλλού αναγνωρίζει ότι «η τουρκική μουσική είχε εξελιχθεί

κάτω από την επίδραση της βυζαντινής», σ. 288) όσο και με τις παράδοξες —και, προπαντός, ατεκμηρίωτες βιβλιογραφικά— ιδεοληψίες του (όπως είναι, π.χ., η άποψη ότι «η μόνη μουσική [των Βυζαντινών Ελλήνων] που εγκαταλείφθηκε στην τύχη της και χάθηκε, είναι εκείνη που εξυπηρετούσε τις ανάγκες της ιθύνουσας τάξης στα μεγάλα αστικά κέντρα και ιδίως στην Πόλη και τούτο γιατί, με τον αφανισμό και τη διασπορά της βυζαντινής αριστοκρατίας, δεν είχε πια λόγο ύπαρξης», σ. 285, ή η παραδειγματική, για τον αφελή ελληνοκεντρισμό της και για την έλλειψη οιουδήποτε συγκριτικού (π.χ. βαλκανικού) κριτηρίου, ταυτολογική διαπίστωση ότι σ' ολόκληρη την τουρκοκρατία «οι Έλληνες συνεχίζουν ασταμάτητα να ψάλλουν, να χορεύουν και να τραγουδούν...», σ. 285).

Τελειώνω, σημειώνοντας ορισμένα τυπογραφικά παροράματα του βιβλίου, πέρα από όσα απαντούν στην έκδοση των κειμένων: σ. 20: γρ.: 'Ιακώβου (όπως γράφεται παντού αλλού, αντί 'Ιακόβου): 28, σημ. 41: γρ.: έργο, τοῦ (αντί έργο τοῦ): 46: γρ.: (άδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) (αντί διδακτορική διατριβή): 47: γρ.: Suppl. (αντί Supp.): 223: γρ.: 'Ροδοστοῦ τῆς Θράκης (αντί Ροδοστοῦ τῆς Θράκης): 233: γρ.: 'Εκ τῆς (αντί ἐκ τῆς): 225: γρ.: 'Ο 'Εραμιστής 12 (1975) 123-124 (αντί 'Ο 'Εραμιστής (1975) και 123-124): 225: γρ.: Λόγιο 'Ερμη 9, τεύχ. 4 (αντί Λόγιο 'Ερμη 4): 226: γρ.: ἀναγιγνώσκοντας ... (...) ὅσα (αντί ἀναγιγνώσκοντας ... (...) σὲ ὅσα): 226: γρ.: Ριχέρου, (αντί Ριχέρου): 229: γρ.: *imprimés de la Bibliothèque* (αντί *imprimés de la bibliothèque*): 255: γρ.: προαναγγέλλει (αντί προαναγγέλει): 287: γρ.: *Volkslieder* (αντί *Volklieder*): 288: γρ.: οὔγγρικου (αντί οὔγγρικού).

*

Η επανέκδοση του *Σαδίκη* μάς δίνει την ευκαιρία να δούμε πόσο ζωντανή ήταν ακόμη και στην εποχή του Σααντί και του Βολταίρου η μνήμη του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας (σ. 19), ενώ η επανέκδοση της Ανθολογίας Δαούτη μάς δίνει την ευκαιρία να απολαύσουμε την εξής νόστιμη, φανταστική όσο και διδακτική, αφήγηση του φιλοπερίεργου και φιλόστορα Καισάρου Δαπόντε (κείμενο 3, στ. 119-130):

*Θυμήσου τον Αλέξανδρον, τον μέγαν Μακεδόνα.
Ετούτος, βασιλέα μου, εκείνον τον αιώνα,
τον Διογένην εύρηκεν οπού περπατούσε
τους τάφους τους βασιλικούς, κ' ένα ραβδί βαστούσε
κ' εσκάλιζε με το ραβδί εκεί εις τα μνημεία,
τάχα πως κατιτί ζητεί, και εν επιμελεία.
Τον ερωτά ο βασιλεύς, λέγοντας τί γυρεύει.
Τον αποκρίνεται αυτός, δίχως να κολακεύει:
«Την κεφαλήν, Αλέξανδρε, Φιλίππου, του πατρός σου,
ζητώ με επιμέλειαν, ως βλέπεις και ατός σου,
και απ' τες άλλες δεν μπορώ να τήνε ξεχωρίσω.
'Ολες γυμνές, οστά ξηρά, πόθεν να την γνωρίσω;»*

Στην εποχή του Δαπόντε, του Δαούτη και του Ισκεντέρη, και, ιδίως, των όχι πάντοτε έμπειρων ή προσεχτικών Βενετσιάνων, Βιεννέζων και Παριζιάνων

ραβδοσκοπών εκδοτών, επιμελητών και τυπογράφων τους, ήταν, σίγουρα, δύσκολο να βρεθούν —μαζί με την κεφαλή του Φιλίππου— ασφαλέστερα και πρακτικότερα εκδοτικά κριτήρια που θα έκαμναν τους βασιλικούς σπονδύλους της λογοτεχνίας μας να «ξεχωρίσουν» από τα κοινά, γυμνά και ξερά της κόκαλα. Ύστερα, όμως, από την πρόσφατη λαμπρή αρχαιολογική αποκάλυψη των λειψάνων του βασιλιά, και μέσα στην τωρινή, ασφαλώς ωριμότερη φάση της νεοελληνικής φιλολογίας, δεν φαίνεται να υπάρχει κανένα ελαφρυντικό για εκδοτικές επιμέλειες που συνεχίζουν να ψάχνουν στα τυφλά, με γκλίτσες και όχι με τον σύγχρονο εξοπλισμό, τον τρόπο με τον οποίο θα παρουσιάσουν στους αναγνώστες το παθητικό αίσθημα των Φαναριώτικων ποιημάτων και την καυστική λογική του βολταίρειου *Σαδίκη*.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Helen Angelomatis-Tsougarakis, The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece, London and New York 1990, σελ. xviii, 290.

Το βιβλίο της κ. Τσουγκαράκη αποτελεί επεξεργασμένη μορφή του κύριου μέρους της διδακτορικής της διατριβής που εκπόνησε στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Επόπτης της διατριβής ήταν ο καθηγητής J. K. Campbell, που με τη σοφία και την πείρα του καθοδήγησε διακριτικά στις μεταπτυχιακές τους σπουδές δεκάδες νεοελληνιστές ιστορικούς κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια.

Όσοι χρησιμοποιούν συχνά ή παρακολουθούν από κοντά τη σχετική βιβλιογραφία γνωρίζουν εκ των πραγμάτων ότι μια μελέτη που βασίζεται αποκλειστικά σε περιγηγνητικά κείμενα θα μπορούσε να είναι «εύκολη» και ενδεχομένως επιπόλαιη, όσο εύκολες και επιπόλαιες είναι συχνά οι κρίσεις και οι πληροφορίες των ξένων περιγηγνητών. Θα μπορούσε ακόμη να είναι μεθοδολογικά επίμεμπτη, αφού ο περιορισμός των πηγών με βάση τη γλώσσα και την εθνικότητα του συγγραφέα είναι μάλλον τεχνητός και εξωτερικός. Τον ερευνητή ενδιαφέρει —πρέπει να ενδιαφέρει— η περιγραφή, η ερμηνεία κλπ. ενός συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος, προσώπου ή φαινομένου, και για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιεί κάθε πρόσφορη πηγή, ανεξάρτητα από την προέλευσή της και τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένη. Αλλιώς, περιορίζοντας θεληματικά τις πηγές του, κινδυνεύει να αχθή σε ατελή ή μονομερή συμπεράσματα. Τέτοιες επισφαλείς μελέτες αφθονούν στη νεοελληνική ιστορική βιβλιογραφία.

Η κ. Τσουγκαράκη, χάρη στη σύνεση και την ερευνητική της πείρα, όχι μόνο αντελήφθη εγκαίρως και ξεπέρασε τους κινδύνους αυτούς, αλλά εκμεταλλεύθηκε το πλούσιο ιστορικό υλικό που είχε στη διάθεσή της κατά τρόπο πραγματικά υποδειγματικό. Εξετάζοντας συνολικά, και όχι κατά συγγραφέα, τις παρεχόμενες από τους Άγγλους περιγηγνητές ειδήσεις, ελέγχοντας συνεχώς την αξιοπιστία

τους, συμπληρώνοντας ή αντιπαραβάλλοντάς τες με εκείνες που μας δίνουν οι άλλες, περιηγητικές ή μη πηγές της ίδιας περιόδου και παρακάμπτοντας τους κοινούς τόπους της περιηγητικής φιλολογίας της εποχής, οργάνωσε τη μελέτη της σε τέσσερις κύριες θεματικές ενότητες: α' - Η Χώρα (φυσική κατάσταση της γης, οδικό δίκτυο και επικοινωνίες, δημογραφικά δεδομένα και μεταναστεύσεις)· β' - Οι Θεσμοί (διοικητικοί, στρατιωτικοί, εκκλησιαστικοί) και οι σύννοικοι λαοί ('Ελληνες, Τούρκοι, Αρβανίτες κ.ά.)· γ' - Η Εκπαίδευση και ο πολιτισμός (σχολεία, λόγιοι, βιβλία, τέχνες)· δ' - Η Οικονομία (γαιοκτητικό καθεστώς, φορολογία, νομίσματα, τιμές και αμοιβές, εμπόριο, κτηνοτροφία, βιοτεχνία, ναυτιλία).

Όλα βέβαια είναι θέματα που έχουν —περισσότερο ή λιγότερο— μελετηθεί ήδη, αλλά και για όλα σχεδόν βρίσκει κανείς νέες ειδήσεις και απόψεις στο βιβλίο της κ. Τσουγκαράκη. Πολύ χρήσιμοι είναι και οι συνοπτικοί πίνακες του πέμπτου κεφαλαίου, όπου συγκεντρώνονται δεδομένα για τις ποικίλες πλευρές της ελληνικής οικονομίας κατά τα τέλη του ΙΗ' και τις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Στις αρετές του βιβλίου πρέπει να προστεθεί η ακρίβεια και η λιτότητα στη διατύπωση, η πυκνότητα αλλά και η σαφήνεια των νοημάτων, η ευστοχία στις κρίσεις για πρόσωπα και για πράγματα. Δύο μόνο παρατηρήσεις: ο Platonas (σ. 30) και η Khalkida (σ. 31, 54, 159) θα έπρεπε μάλλον να συμμορφωθούν τυπολογικά προς το Marathon (σ. 33), Locris (σ. 75) κ.ά. Η Χιμάρα βρίσκεται πολύ μακριά από τη Σκόδρα και δεν μπορεί επομένως να υπαγόταν ποτέ στην περιοχή της (σ. 110).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

Τάκης Καγιαλής, «Γλουμμάουθ»: Ο βικτωριανός Α. Ρ. Ραγκαβής, Αθήνα, Νεφέλη: Φιλολογία και κριτική 3, 1991, σελ. 120.

Δεν διατάζω από την αρχή να πω ότι πρόκειται για μια μελέτη σημαντική. Ο συγγρ. άφησε πίσω του τις κοινότοπες απόψεις για τον Ραγκαβή που επαναλαμβάνονταν σε ποικίλους τόνους. Ξεκίνησε διαπιστώνοντας ότι οι ξυλογραφίες που κοσμούν το διήγημα «Γλουμμάουθ» κατά την πρώτη δημοσίευσή του (1848) στο περιοδικό *Ευτέρπη* —το κείμενο παρατίθεται στις σσ. 15-60— προέρχονται από ένα εξωλογοτεχνικό, αγγλικό κείμενο, το «Πρώτο Πόρισμα της Ερευνητικής Επιτροπής για την Εργασία των Παιδιών στα Ορυχεία» (1842), το οποίο ε γνώριζε ο Ραγκαβής είτε στο πρωτότυπο (τα κοινοβουλευτικά Blue Books) είτε από εκτενή δημοσιογραφική παρουσίαση. Το «Πόρισμα» αυτό το αξιοποίησε ο Ραγκαβής στο διήγημά του με αρκετή ακρίβεια, προκειμένου να ενημερώσει το ελληνικό αναγνωστικό κοινό για ένα κείμενο «που εμφανίστηκε σε μιαν επαναστατικά φορτισμένη ιστορική στιγμή και συνετέλεσε αποφασιστικά στην αφύπνιση της αγγλικής αστικής συνείδησης» (σ. 77), χωρίς, πάντως, να περιλάβει τα στοιχεία εκείνα που ίσως να χαρακτήριζαν το διήγημά του «ηθικώς επιλήψιμον» (σ. 70).

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο συγγρ. εξετάζει τη «λογοτεχνική οικογένεια του “Γλουμουμάουθ”» —δηλ. αγγλικά κείμενα που σχετίζονται με το συγκεκριμένο «Πόρισμα»—, περιοριζόμενος στο ποίημα «The Cry of the Children» (1844) της Elizabeth Barrett-Browning (σσ. 80-82) και κυρίως στο μυθιστόρημα του Disraeli *Sybil, or The Two Nations* (1845) (σσ. 82-88)¹. Θα μπορούσε να επεκταθεί και σε άλλα βιβλία που δείχνουν ότι τα Blue Books α) επέτρεψαν στους λογοτέχνες «to form their “consciousness” of the poor» κατά τη διατύπωση του R. Williams και β) έδωσαν στα κείμενα την ψευδαίσθηση της αναπαράστασης μιας άχαρης πραγματικότητας. Προς αυτή την κατεύθυνση βρήκα εξαιρετικά χρήσιμο το βιβλίο της Sheila M. Smith, *The Other Nation: The Poor in English Novels of the 1840s and 1850s*, Oxford, Clarendon Press, 1980, που απουσιάζει από τη βιβλιογραφία του συγγρ.

Πράγματι η *Sybil* είναι ένα μυθιστόρημα του εβραϊκής καταγωγής Άγγλου συγγραφέα, πολιτικού και κατοπινού πρωθυπουργού, που, χρησιμοποιώντας τη σύμβαση του ενημερωτικού ταξιδιού ενός αριστοκράτη στις εξαθλιωμένες περιοχές της Αγγλίας, ενσωματώνει διάφορα πορίσματα των Blue Books που αφορούν το αγροτικό και ποικίλο βιομηχανικό προλεταριάτο. Ο σκοπός του εγχειρηματός του είναι προφανής: ο Disraeli θέλει να προωθήσει τις πεποιθήσεις της ομάδας «Νεαρά Αγγλία», της οποίας ήταν αρχηγός. Πρόκειται για συνολικό πρόγραμμα που αναφέρεται στην ενδυνάμωση της μοναρχίας, στην ανάδειξη μιας φωτισμένης και υπεύθυνης αριστοκρατίας, στην αναμόρφωση και την εξυγίανση της εκκλησίας, με δυο λόγια στη συμφιλίωση των σύγχρονων προσδοκιών με τις παλαιές αξίες. Δεν είναι παράξενο που ο Disraeli —ο οποίος δεν είναι συγγραφέας πρώτης τάξεως— κάνει τόση και τέτοια χρήση των «Πορισμάτων», ώστε, αν διαβάσει κανείς πρώτα τη *Sybil* και μετά τα επίσημα ντοκουμέντα με τις αυτούσιες μαρτυρίες, «is like reversing a telescope after having looked down the wrong end; distant problems become people» κατά την καυστική διατύπωση της Smith (ό.π., σ. 144). Το μυθιστόρημα του Disraeli διασώζεται στις καλύτερές του στιγμές μέσω της ειρωνείας και της ζωηρότητας του ύφους (βλ. σχετ. και Thom Braun,

1. Ο Fido, πάντως, στον οποίο μας παραπέμπει ο συγγραφέας (σ. 117, σημ. 59: η παραπομπή να διορθωθεί σε «σσ. 268-284»), υποστηρίζει (σσ. 274-75 και 279) ότι τα σχετικά με την αποτρόπαιη κατάσταση των ορυχείων στη *Sybil* προέρχονται από το «First Report from the Midland Mining Commissioners, South Stuffs» (1843) κι όχι από το «Πρώτο Πόρισμα για την Εργασία των Παιδιών» από το οποίο αντλεί ο Ραγκαβής. Παραθέτω εδώ ένα απόσπασμα από την περιγραφή της περιοχής γύρω από τα ορυχεία στο μυθιστόρημα *Sybil*, επειδή η περιεχόμενη σ' αυτό παρομοίωση θυμίζει τη μελοδραματική τροπή της πλοκής στο «Γλουμουμάουθ»: [T]hough the subterranean operations were prosecuted with so much avidity that it was not uncommon to observe whole rows of houses awry, from the shifting and hollow nature of the land, still, intermingled with heaps of mineral refuse or metallic dross, patches of the surface might here and there be recognized, covered, as if in mockery, with grass and corn, looking very much like those gentlemen's sons that we used to read of in our youth, stolen by the chimneysweeps and giving some intimations of their breeding beneath their grimy livery (βιβλ. III, κεφ. 1).

Disraeli the Novelist, London, George Allen and Unwin, 1981, σ. 98). Ο Ραγκαβής, βέβαια, γράφει διήγημα και όχι μυθιστόρημα, έχει περιορισμένη γνώση των πορισμάτων σε σχέση με τον Άγγλο συγγραφέα, και οπωσδήποτε διαφορετικές προθέσεις από αυτές του Disraeli, άρα χρησιμοποιεί με διαφορετικό τρόπο το κοινωνικό υλικό που μεταστοιχειώνει στο «Γλουμμάουθ».

Στο τρίτο κεφάλαιο με τον τίτλο «Η ιδεολογική ταυτότητα του «Γλουμμάουθ» ο συγγρ. επισημαίνει το σημείο στο οποίο ο Ραγκαβής ακολουθεί τον Άγγλο μυθιστοριογράφο (σύμβαση της εκπαιδευτικής περιοδείας του αριστοκράτη για τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με τους φτωχούς) και το σημείο στο οποίο αποκλίνει (εισαγωγή και αξιοποίηση της τεχνικής του μελοδράματος). Η άποψή του είναι πως το μελόδραμα (όπως διαφαίνεται στην ιστορία της οικογένειας Σερφείλντ) απορρέει από τους φόβους του «έθνους των κατεχόντων» για φτώχεια, απορροφάνισμο και ταξική έκπτωση. Το «Γλουμμάουθ» πάντως —σύμφωνα με την ανάγνωσή του— διατηρεί την ισορροπία του: Μετά από την αφ' υψηλού προοπτική του αριστοκράτη και από τον μελοδραματικό παροξυσμό, η «αυτοβιογραφική» αφήγηση της Έμμας «χωρίς να αποκρούει το μελοδραματικό πλαίσιο [...] το επαναφέρει στον αρχικό του στόχο» (σ. 94). Το δίδαγμα είναι ότι «η παρατήρηση της εργατικής τάξης "ιδίους οφθαλμούς" δεν επαρκεί για την ουσιαστική αναμόρφωση της αριστοκρατίας» (σ. 93): κατά συνέπεια «η αριστοκρατία αποκαθιστά την επαφή της με την εργατική τάξη [το άλλο "έθνος"] και αναμορφώνεται πραγματικά μόνο μέσα από μια βαθειά και απολύτως προσωπική καθαρτήρια δοκιμασία» (σ. 100). «Ο μελοδραματικός χειρισμός του κοινωνικού προβλήματος, και η συνακόλουθη υποκατάσταση του πολιτικού πλαισίου αναφοράς από το προσωπικό, μαρτυρούν τον ιδεολογικό συντηρητισμό του συγγραφέα [= Ραγκαβή]» (σ. 101). Το βιβλίο κλείνει με τα πιθανά σχήματα πρόσληψης του «Γλουμμάουθ» στον κοινωνικό και ιστορικό περίγυρο της Ελλάδας του κρίσιμου για την Ευρώπη έτους 1848.

Στη δεξιοτεχνικά ανεπτυγμένη ανάγνωση του συγγρ. —που διαβάξει αλληγορικά την αθέλητη κάθοδο στα ορυχεία ως κάθοδο στον άδη με συνέπεια τη γνώση μέσω της κατ' ανάγκη ταύτισης με τους εξαθλιωμένους— θα μπορούσε κανείς να προτείνει και άλλη ανάγνωση. Ο Ραγκαβής εκμεταλλεύεται τις πληροφορίες του «Πορίσματος» και μας τις παρουσιάζει ως «ανέκδοτον, γεγραμμένον επί της τελευταίας σελίδος» (σ. 18) των σημειώσεων του λόρδου Βαρλέυ. Το «ανέκδοτον» αυτό είναι αποτέλεσμα αφηγήσεως των εμπειριών του ίδιου του Βαρλέυ που είδε τα πράγματα απ' έξω (επιτόλαια) και της Έμμας που *αφηγείται* πώς τα «έζησε» από μέσα. Το μελόδραμα —που ακολουθεί απαρέγκλιτα όλα τα στάδια της μελοδραματικής πλοκής²— βοηθά τον Ραγκαβή να αιτιολογήσει την εκ των έσω προοπτική χωρίς να χρειαστεί να χρησιμοποιήσει «το άλλο έθνος» ως αυτόπτη μάρτυρα. Η αφήγηση της δραματικής εμπειρίας εξάλλου, εκτός του ότι είναι αφήγηση δευτέρου βαθμού, απέχει πάνω από δέκα χρόνια από την

2. Τα στάδια της μελοδραματικής πλοκής είναι τα εξής: Παρουσία της αρετής ως

ιστορία την οποία εβίωσε η Έμμα ως παιδί μεταξύ τεσσάρων και έξι χρονών. Με αυτόν τον τρόπο ο αναγνώστης απολαμβάνει την αναπαράσταση της ωμής πραγματικότητας των ορυχείων (ή, ακριβέστερα, αυτού που φοβόταν πως συνέβαινε στα ορυχεία) γνωρίζοντας εκ των προτέρων το αίσιο τέλος. Επομένως και στο «Γλουμουμάουθ» τα στερεότυπα του μελοδράματος που καταλήγει σε διπλό happy-end, «returned to the audience the ideas it wanted to find even as it supported the emotions it wanted to indulge» (Smith, ό.π., σ. 241). Και ο Ραγκαβής προτιμά το μελόδραμα (όπως π.χ. και ο Dickens), στο μέτρο που προσφέρει εντέλει ηθική συνοχή σ' έναν προβληματικό κόσμο.

Η σημασία του βιβλίου του συγγρ. έγκειται σ' αυτά που ανατρέπει, σ' αυτά που εισάγει και κυρίως στον τρόπο με τον οποίο προκαλεί τον αναγνώστη του να σκεφτεί. Ανάμεσα στα προβλήματα που θέτει (πηγές της διηγηματογραφίας του Ραγκαβή, κοινωνική προβληματική της πεζογραφίας πριν από τον *Θάνο Βλέκα*, κ.ά.) η επισήμανση του μελοδραματικού στοιχείου δεν είναι το πιο ασήμαντο. Θα ευχόμουν να εξετάσει κάποτε αναλυτικά ο συγγρ. τη λειτουργία του στη λογοτεχνία μας και στην παραλογοτεχνία από το 1830 και πέρα³.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ

Maria Kakavoulia, *Interior Monologue and its Discursive Formation in Melpo Axioti's Δύσκολες Νύχτες* [Miscellanea Byzantina Monacensia 35], München 1992, σσ. 386.

Η διατριβή της Μαρίας Κακαβούλια, που έχει εκδοθεί στη συγκεκριμένη σειρά μονογραφιών του Πανεπιστημίου του Μονάχου, συγκροτείται από σύντομο Πρόλογο, Εισαγωγή, τα έξι κεφάλαια της κυρίως εργασίας (σσ. 17-355), Συμπεράσματα (σσ. 356-363), Βιβλιογραφία (σσ. 364-384) και μια Σύνοψη στα ελληνικά (σσ. 385-386).

Η μελέτη αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί ως συνέχεια και κορύφωση του ενδια-

αθωότητας (στην περίπτωση μας και της αθωότητας ως αρετής), εμφάνιση του κακού κάτω από τη μάσκα της φιλίας, θρίαμβος του κακού, ελπίδα και διάψυσή της για απόδραση από το κακό, βίαιη πράξη ή περίπτωση που ξεσκεπάζει το κακό, τιμωρία του κακού και θρίαμβος της αρετής. Βλ. σχετικά P. Brooks, *The Melodramatic Imagination: Balzac, Henry James, Melodrama and the Mode of Excess*, New York, Columbia Univ. Press, 1985, σσ. 28-36. Οι χαρακτήρες είναι απόλυτα καλοί ή κακοί και το καλό ή το κακό δεν έχει καμιά ρεαλιστική αιτιολόγηση· γι' αυτό έχω αντιρρήσεις, όταν ο συγγρ. αναζητεί αιτιολογία στη συμπεριφορά της Μάγγης ή την έλλειψη συνεπειών στην ψυχολογική διαμόρφωση της Έμμας, προκειμένου να στηρίξει την ερμηνεία του.

3. Αν κρίνει κανείς, πάντως, από την επιφυλλίδα «Παράλληλοι πλόες», *Το Βήμα*, 25/7/93, ο συγγρ. δεν φαίνεται να έχει απομακρυνθεί από τη μελέτη του Ραγκαβή.

φέροντος της συγγρ. για το έργο της Μέλπως Αξιώτη που είχε ήδη εκδηλωθεί με δύο δημοσιεύματα: «Telling, Speaking, Naming in Melpo Axioti's *Would you like to Dance Maria?*», στον τόμο M. Alexiou και V. Lambropoulos (επιμ.), *The Text and its Margins: Post-structuralist Approaches to Twentieth Century Greek Literature*, New York 1985, σσ. 123-156 και: «History and the Modernist Fragment: On M. Axioti's *Δύσκολες Νύχτες*», στον τόμο M. Layoun (επιμ.), *Modernism in Greece? Essays on the Critical and Literary Margins of a Movement*, New York 1990, σσ. 181-206. Ακόμη, απόψεις της διατριβής εμπεριέχονται και στο μεταγενέστερο δημοσίευμα της συγγρ. «Μέλπω Αξιώτη: υποθέσεις και προϋποθέσεις του έργου της», *Διαβάζω* 311 (12.5.1993) 47-52.

Η εργασία εστιάζει αποκλειστικά το ενδιαφέρον της στο πρώτο μυθιστόρημα της Αξιώτη, *Δύσκολες Νύχτες* [στο εξής: *ΔΝ*] (1938), το οποίο είχε τιμηθεί με το πρώτο βραβείο του Γυναικείου Συλλόγου Γραμμάτων και Τεχνών (1939), και μόνον όταν χρειάζεται να φωτιστεί ένα συγκεκριμένο ζήτημα γίνονται αναφορές και σε άλλα έργα της Αξιώτη. Η συγγρ. θεωρεί το έργο αυτό πυρήνα απ' όπου διχοθετούνται σ' όλο το έργο της Αξιώτη στρατηγικές, ρητορικοί τρόποι, μορφολογικά χαρακτηριστικά αλλά και θεματικό υλικό. Για παράδειγμα, η συγγρ. κρίνει ότι τα αυτοβιογραφικά στοιχεία που κατατίθενται στις *ΔΝ* επανεμφανίζονται στον *Εικοστό Αιώνα* (1946), στο διήγημα «Οι δύο Ευτυχίες» (1957) αλλά και στο *Σπίτι μου* (1965) και την *Κάδμω* (1972), το τελευταίο βιβλίο της Αξιώτη, το οποίο θεωρήθηκε ως μία κατεξοχήν αυτοβιογραφική κατάθεση, καθώς η Κάδμω είναι εδώ το κύριο αυτοβιογραφικό «εγώ». Κατά τον ίδιο τρόπο, ισχυρίζεται η συγγρ., η φεμινιστική υπόσταση του μονολογούντος προσώπου που λανθάνει με έμμεσα επιχειρήματα στις *ΔΝ* μετασχηματίζεται σε ώριμη φεμινιστική συνείδηση στο *Σπίτι μου* και στο *Θέλετε να χορέψομε Μαρία;* (1940), θα μπορούσε να προσθέσει κανείς.

Αλλά και μορφολογικά χαρακτηριστικά που εφαρμόζονται στις *ΔΝ* — διαπιστώνει η συγγρ. — επανέρχονται και σε άλλα κείμενα της Αξιώτη, όπως ο ελεύθερος συνειρμός, ο μνημονικός μονόλογος, τα χρονικά και τυπογραφικά κενά, οι ελλειπτικοί χαρακτήρες, ο αυτο-αντανακλαστικός (αυτο-παθής) λόγος, το θρυμματισμένο και ασυνεχές ύφος. Στην *Κάδμω*, για παράδειγμα, η Αξιώτη επιστρέφει στον μνημονικό μονόλογο του *ΔΝ*, ολοκληρώνοντας έτσι έναν κύκλο ύστερα από το πιο ρεαλιστικό ύφος του μυθιστορηματός της *Εικοστός Αιώνας* ή το πιο χρονογραφικό και διακειμενικό στο *Σπίτι μου*. Ακόμη, κατά τη συγγρ., τα θεμελιώδη ζητήματα της μνήμης και της αναπαράστασης καταλαμβάνουν τον νου της πρωταγωνίστριας στην ποιητική συλλογή της Αξιώτη *Σύμπτωση* (1939), και στα έργα *Το Σπίτι μου* και *Η Κάδμω*.

Οι σχέσεις, βέβαια, που εντοπίζονται ανάμεσα στις *ΔΝ* και τα παραπάνω κείμενα δεν αφορούν όλο το έργο της Αξιώτη. Παραλείπονται από αυτή την ανίχνευση συγγενειών τα χρονικά και τα διηγήματα της Αξιώτη που γράφτηκαν στο διάστημα 1945-1946 (τέσσερα χρονικά: «Απάντηση σε 5 ερωτήματα», «Πρωτομαγιάς 1886-1945», «Οι Ελληνίδες φρουροί της Ελλάδας, Αθήνα 1941-1945») και περιλαμβάνονται στον τόμο *Χρονικά* ('Απαντα, τ. Γ', 1980, επιμ.

Μ. Δούκα - Β. Λαμπρόπουλος) και τα διηγήματα που δημοσιεύτηκαν στο περ. *Ελεύθερα Γράμματα* και αποτελούν τον κύριο κορμό του τόμου *Σύντροφοι, Καλημέρα* (Άπαντα, τ. Ε', 1983), τα οποία και διακρίνονται για τον ρεαλιστικό τρόπο γραφής τους και απομακρύνονται αισθητά από τις νεότερες τεχνικές των πεζών κειμένων που αναφέρθηκαν παραπάνω, κυρίως των *Θέλετε να χορέψομε Μαρία*, *Το Σπίτι μου* και *Η Κάδμω*.

Όπως δηλώνεται στην Εισαγωγή, από τους κεντρικούς στόχους της μελέτης είναι η συστηματική έρευνα μιας ιδιαίτερης και συγχρόνως θεμελιακής όψης της λογοτεχνικής δυναμικής του ΔΝ: εξετάζονται, πιο συγκεκριμένα, οι τρόποι του εσωτερικού μονολόγου (ΕΜ) και ερευνάται η ιδιαίτερη φύση του κειμένου ως *μνημονικού μονολόγου*.

Το κύριο σώμα της διατριβής χωρίζεται σε δύο τμήματα. Τα κεφάλαια 1-3 απαρτίζουν το πρώτο μέρος. Εστιάζουν την προσοχή κυρίως σε θεωρητικά ζητήματα που αναφύονται από προβλήματα που έχουν σχέση με τον προσδιορισμό της ειδολογικής ταυτότητας του κειμένου και ερευνούν τις θεωρητικές παραδοχές του όπως θεματοποιούνται στις συζητήσεις των προσώπων μεταξύ τους. Από τις συζητήσεις αυτές —και όχι μόνο— προκύπτει ότι τα ζητήματα της μνήμης, της αναπαράστασης, του εγώ, του χρόνου, της ιστορίας, της επανεγγραφής των παλαιότερων βιβλίων είναι θεμελιώδη.

Το δεύτερο τμήμα (κεφάλαια 4-6) εξετάζει την εφαρμογή αυτού του θεωρητικού πλαισίου με όρους των ρητορικών, κειμενικών στρατηγικών που εφαρμόζονται. Γενικά, τα παραπάνω κεφάλαια θα δείξουν πώς διαμορφώνεται στις ΔΝ η αφήγηση μιας ιστορίας: εξετάζεται, με άλλα λόγια, η ιδιαιτερότητα του ΔΝ στο επίπεδο της σύνταξης, της λέξης, της γραμματικής και του ύφους.

Το πρώτο κεφάλαιο (σσ. 17-70) με τίτλο «Interior Monologue: Criticism and Problems of Definition» είναι μακροσκελές και έχει χαρακτήρα εισαγωγικό και πληροφοριακό, κι αυτό γιατί η συγγρ. εκτιμά ότι «η ιδιαιτερότητα των πρακτικών της Αξιώτη, και η συνθετότητα του όρου εσωτερικός μονόλογος απαιτούσαν την πλήρη διερεύνηση της θεωρίας και της ιστορίας του ΕΜ, τόσο ως τεχνικής στη λογοτεχνία όσο και ως όρου στη λογοτεχνική κριτική» (Εισαγωγή, σ. 6).

Συζητούνται, στο πλαίσιο μιας ιστορικής και κριτικής προσέγγισης, οι διάφοροι ορισμοί που έχουν δοθεί στον ΕΜ κατά καιρούς και από διάφορες οπτικές· επίσης, εκτίθενται μερικοί από τους περιορισμούς που ελέγχουν τις επιστημολογικές, μεθοδολογικές και ιστορικές προϋποθέσεις των ορισμών αυτών. Εξετάζονται παλιότερες μελέτες που θεωρούσαν τον ΕΜ ως μέσο για να εκφράσει κανείς υποσυνείδητα νοητικά στρώματα, και τον ταύτιζαν με την «τεχνική της ροής της συνείδησης», μπερδεύαν ζητήματα φωνής και εστίασης και παρέκαμπταν το θεμελιώδες ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στη «γλώσσα» και τη «σκέψη». Για τον λόγο αυτό, η συγγρ., θεωρώντας απαραίτητο να εξετάσει πρώτα τη φύση αυτής της σχέσης και πιστεύοντας ότι το κείμενο προβάλλει αντιστάσεις στις υπάρχουσες θεωρίες για τον ΕΜ, εστιάζει την προσοχή της σε μια ποικιλία θεωρητικών και συμβατών μεταξύ τους κριτικών προσεγγίσεων, σ' έναν αριθμό μελετών από διαφορετικούς χώρους (Bakhtin, Todorov, Vygotski,

Piaget, Lacan, Breton), σε μελέτες που εξετάζουν τον ΕΜ από αφηγηματολογική σκοπιά (Bickerton, Chatman, Genette, McHale), υποβάλλοντας σε αυστηρή κριτική και θεωρητικό έλεγχο τα διάφορα μοντέλα, ορισμούς και τυπολογίες. Τέλος, σ' αυτό το πρώτο κεφάλαιο, η συγγρ. δίνει ιδιαίτερη προσοχή στο βιβλίο της Dorrit Cohn, *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton 1978, το οποίο και θεωρεί ως πολύτιμο βοήθημα και οδηγό τόσο για τις διακρίσεις που επιχειρεί ανάμεσα σε πρωτοπρόσωπα και τριτοπρόσωπα κείμενα, όσο και για την τυπολογία του ΕΜ: διακρίνονται έξι τύποι ΕΜ ανάλογα με τα συμφραζόμενα, τη γραμματική και την αφηγηματική παρουσίαση, οι οποίοι και γίνονται αποδεκτοί από τη συγγρ. μετά από κάποιες εννοιολογικές διασαφήσεις και τυπολογικές τροποποιήσεις (self-quoted IM: αυτο-παραθεματικός ΕΜ, quoted IM: παραθεματικός ΕΜ, self-narrated IM: αυτο-αφηγημένος ΕΜ, narrated IM: αφηγημένος ΕΜ, autonomous monologue: αυτόνομος ΕΜ και memory monologue: μνημονικός μονόλογος).

Το πρώτο κεφάλαιο καταλήγει σε μια πρόταση ορισμού για μια εννοιολογική και τυπολογική κατάταξη του ΕΜ βάσει του οποίου διενεργείται στη συνέχεια η ανάλυση του έργου της Αξιώτη: ότι δηλαδή ο ΕΜ είναι μια αυστηρά λεκτική κατασκευή, ανεξάρτητη από υφολογικά ή/και ψυχολογικά κριτήρια, ότι είναι μια λογοτεχνική/αφηγηματική σύμβαση και ότι ως φαινόμενο κουβαλά μια μακρόχρονη ιστορία και μπορεί να ενσωματώσει ένα ευρύ φάσμα και μια ποικιλία μοντέλων σκέψης, από τη λογική ακολουθία ως τους ελεύθερους και αδέσποτους συνειρμούς.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 71-102) με τίτλο «Δύσκολες Νύχτες: A Case of a Memory Monologue Text», εξετάζεται με συντομία η πρόσληψη του ΕΜ στην Ελλάδα: διαπιστώνονται συγχύσεις και αντιφάσεις, στο επίπεδο όχι μόνο της θεωρίας αλλά και της λογοτεχνικής πρακτικής. Παραδείγματος χάριν, εδώ συζητούνται πρακτικές γραφής του Στ. Ξεφλούδα και του Κ. Πολίτη από την οπτική της σχέσης τους με τον ΕΜ και ειδικά από τη σκοπιά της αφηγηματικής αυτο-παρουσίασής τους. Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον εστιάζεται στις ΔΝ ως κείμενο μνημονικού μονολόγου και εξετάζονται δύο από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του: η μονολογική παρουσίαση και ο μνημονικός συνειρμός και, πιο συγκεκριμένα, οι τεχνικές και οι τρόποι με τους οποίους η ίδια η μονολογούσα εμπλέκεται στη δική της πράξη της ενθύμησης.

Το τελευταίο αυτό ζήτημα αποτελεί ουσιαστικά το αντικείμενο εξέτασης του τρίτου κεφαλαίου της διατριβής (σσ. 103-157, με τίτλο «Time and the Modes of Memory»). Εδώ ερευνάται με συστηματικό τρόπο η αντίληψη που έχει το κεντρικό πρόσωπο για τη μνήμη και τον χρόνο, και εξετάζονται τα αποτελέσματα που έχουν οι τρόποι της μνήμης στη δομή του μονολόγου και στην αναπαράσταση του παρελθόντος. Διαπιστώνεται ότι η εκτεταμένη χρήση της «επανάληψης» είναι ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κειμένου, επανάληψης που λειτουργεί όχι μόνο ως μια άχρονη επαναφορά οριστικών και τελειωμένων εικόνων, αλλά και ως μια κατά λέξη αναπαραγωγή παρελθοντικών λόγων. Έτσι όμως, κατά τη συγγρ., υπονομεύεται μια συμβατική αντίληψη για τη διέλευση

του χρόνου, εφόσον η επανάληψη είναι μια σπουδαία οργανωτική αρχή για την ενθύμηση παρελθοντικών πραγμάτων: η πρωταγωνίστρια δεν έχει εποπτεία του παρελθόντος ούτε τελειωμένη και συμπαγή εικόνα και άποψη για το παρελθόν. Αντίθετα, κάθε φορά που ανασύρεται στην επιφάνεια ένα περιστατικό, ένα επεισόδιο και, κυρίως, ένας λόγος από τον αποθηκευτικό χώρο της μνήμης, το παρελθόν τοποθετείται μέσα σε νέα συμφραζόμενα, ανασυντάσσεται, ανακατασκευάζεται και ανανεώνει τη σχέση του με το παρόν. Αυτή είναι η μία από τις διαστάσεις του χρόνου: εκτός δηλαδή από τη συνεχή επανερμηνεία του παρελθόντος από το παρόν αλλά και την ανανέωση του παρόντος από τη διαφορετική κάθε φορά διείσδυση του παρελθόντος, υπάρχουν και άλλες διαστάσεις και άλλες εκδοχές του χρόνου: ο υποκειμενικός/προσωπικός χρόνος, ο εποχιακός/φυσικός χρόνος, ο κυκλικός χρόνος, ο χρόνος ως διαδικασία ωρίμανσης, ο μυθικός ή/και παραδοσιακός χρόνος, ο οποίος καταγράφεται ως τέτοιος γιατί είναι επαναλαμβανόμενος.

Στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου εξετάζεται μια άλλη πλευρά της μνήμης, η ιστορική μνήμη και συνείδηση: αναλύεται το πώς η Αξιιώτη συσχετίζει με επιτήδειο τρόπο τη γενική αντίληψη του χρόνου με ζητήματα του ελληνικού ιστορικού παρελθόντος και του σύγχρονου πολιτισμικού παρόντος.

Τα κεφάλαια 4 και 5, με τίτλους «Interior Monologue and the Poetics of Self-Quotation» (σσ. 158-239) και «Double Discourses: Silencing the Voice» (σσ. 240-291) αντιστοίχως, εντάσσονται, καθώς ήδη είπαμε, στο δεύτερο τμήμα της διατριβής: ερευνούν τις χρήσεις του ΕΜ από την Αξιιώτη για την παρουσίαση του παιδικού εγώ της πρωταγωνίστριας από μίαν εσωτερική σκοπιά και μελετούν το αμοιβαίο παιχνίδι ανάμεσα στην παράθεση των σκέψεων του παρελθόντος και/ή τις παρούσες σκέψεις και τη λεκτικοποίηση των αισθημάτων. Η αποδεκτή διάκριση ανάμεσα στο υποκείμενο που εκφέρει τον λόγο (= το υποκείμενο που θυμάται) και το υποκείμενο που αποτελεί αντικείμενο της αφήγησης (= το υποκείμενο που αποτελεί αντικείμενο της ενθύμησης) υπονομεύεται απ' αυτό το παιχνίδι, το οποίο, κατά τη συγγρ., ευνοεί, αντίθετα, την αλληλοδιείσδυση συμφραζομένων και παραθέματος, τη σύγχυση των κατηγοριών της φωνής, της εστίασης και του χρόνου.

Ειδικά στο πέμπτο κεφάλαιο, εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους ο μνημονικός μονόλογος παράγει κειμενική απροσδιοριστία: κατάργηση των διακρίσεων ανάμεσα στους εσωτερικούς μονολόγους του παρελθόντος και του παρόντος, την ομιλία και τη σκέψη, την οπτική γωνία του παρελθόντος και του παρόντος, την εσωτερική ομιλία ενός χαρακτήρα και την αντίστοιχη της πρωταγωνίστριας. Αυτή η αμφισημία, σημειώνει εύστοχα η συγγρ., αμβλύνει ακόμη περισσότερο τις διαφορές ανάμεσα σε αντιτιθέμενες, κάτω από άλλες συνθήκες, κατηγορίες όπως: εγώ/άλλος, μέσα/έξω, πρωτεύων/δευτερεύων, ομιλητής/ακροατής, παρελθόν/παρόν, αφήγηση/λόγος, αναδρομή/σύγχρονισμός, παράθεμα/συμφραζόμενα, ρητό/ρηματοποιημένο. Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζεται ο «ελεύθερος πλάγιος λόγος», εκείνος δηλαδή ο τύπος του μονολόγου κατά τον οποίο δύο διαφορετικά «ύφη» ομιλίας, δύο φωνές, δύο εστιάσεις συγγέονται αδιακρίτως, για

να δειχθεί κυρίως η εμπάθος εμπλοκή του μονολογούντος προσώπου με τα γεγονότα και τις λέξεις που θυμάται, διατηρώντας, ωστόσο, τη γνωστική και χρονικά προνομιακή του απόσταση. Και τέλος, ερευνάται η παραγωγή των κατά Bakhtin υβριδίων λόγου στις *ΔΝ*, δηλαδή εκείνες οι περιπτώσεις λόγων που δεν είναι απαρίτητα κατατάξιμοι ως αφηγημένοι μονόλογοι αλλά μοιράζονται χαρακτηριστικά και ιδιότητες και των άλλων τύπων του ΕΜ.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής (σσ. 292-355), με τίτλο «The Language(s) of Memory», η προσοχή εστιάζεται στη σύνθετη δομή των πολλαπλών μνημονικών μονολόγων των (πολλών) δευτερευόντων χαρακτήρων και στις πρακτικές ενσωμάτωσής τους στο κύριο πλαίσιο του μνημονικού μονολόγου. Ακόμη, ερευνάται η διαδικασία σχηματισμού σκέψης της πρωταγωνίστριας, το πώς κατασκευάζεται, μέσα στο μυθιστόρημα, η αφήγηση της ιστορίας και το πώς πέφτουν τα σύνορα ανάμεσα στην προφορικότητα και την κειμενικότητα: το πώς, δηλαδή, οι πρακτικές γραφής που οικειοποιείται η Αξιώτη επιμένουν στην αναπαραγωγή της ομιλούμενης γλώσσας, στη μεταγραφή της προφορικότητας και το πώς χρησιμοποιούνται για τη συγκρότηση της ομιλίας και την παρουσίαση του εγώ.

Ό,τι προκύπτει, συμπεραίνει η συγγρ., από την ενσωμάτωση των δευτερευόντων μονολόγων (πού, επειδή ακριβώς αναπαράγουν ακούσματα από τη διάλεκτο της Μυκόνου, την ψευτοκαθαρεύουσα των επαρχιακών σαλονιών, την καθομιλουμένη της πόλης, την παιδική ομιλία, την εθνοκεντρική ρητορεία, τη «γλώσσα» των τσιγγάνων ή το γλωσσικό ιδίωμα των ψαράδων, δείχνουν και το πλατύ φάσμα της ελληνικής γλώσσας) είναι ότι πιστοποιούν τη διαλογική φύση του μονολόγου της πρωταγωνίστριας. Και επειδή τα πρόσωπα αυτά δεν πράττουν, δεν ενεργούν, αλλά αναγνωρίζονται κυρίως από τα λεκτικά χαρακτηριστικά τους, συντελούν ώστε το κείμενο να μπορεί να διαβαστεί ανεξάρτητα από τις δομές της πλοκής, τις συμβάσεις του ψυχολογικού ρεαλισμού ή της αντίληψης του χαρακτήρα. Όμως όλα αυτά τα θραύσματα λόγων που παρατίθενται συμμετέχουν, κατά τη συγγρ., στον σχηματισμό της συνείδησης και της ταυτότητας της πρωταγωνίστριας και αποτελούν συστατικά της δικής της εσωτερικής ομιλίας.

Έτσι το δικό της εγώ δεν είναι μονοφωνικό και μονότροπο, συγκροτείται από πολλές φωνές και η αντίληψη για την αναπαράστασή του αμφισβητεί μια ιδεαλιστική αρχή που θα ήθελε ένα εγώ αρραγές, συμπαγές και ενοποιημένο. Αντίθετα, η αναπαράσταση του εγώ βρίσκεται σε μια συνεχή διαδικασία αναθεώρησης και δεν συμπίπτει ποτέ με τον εαυτό του. Η υποκειμενικότητα λοιπόν που προτείνεται συστήνεται ως μια πολλαπλή κατασκευή σημειωτικής υφής, είναι γλωσσικά προσανατολισμένη και εμπεριέχει τον λόγο του άλλου ως συστατικό τμήμα δικό της, προβάλλοντας έτσι μια ριζική κριτική της ιδεολογίας του υποκειμένου.

Επιπλέον, η συγγρ. συσχετίζει τον διαμελισμό της υποκειμενικότητας με την αντίληψη του υποκειμένου για το ιστορικό παρελθόν: κατά τον ίδιο, δηλαδή, τρόπο που το εγώ θρυμματίζεται, έτσι αμφισβητείται και η αντίληψη για μια εκ των προτέρων δεδομένη συνέχεια των πολιτισμικών και ηθικών αξιών. Συνεπώς,

συμπεραίνει η συγγρ., η λογοτεχνία δεν αντικρίζεται από την Αξιώτη ως ένα αισθητικώς αυτόνομο αντικείμενο αλλά ως κειμενικός τόπος στον οποίο η αντίληψη της υποκειμενικότητας για το ιστορικό παρελθόν αντανακλάται στον θρυμματισμό της μορφής.

Γενικά, κατά τη συγγρ., οι πρακτικές γραφής της Αξιώτη συνέβαλαν στη χειραφέτηση της μυθοπλασίας από συμβατικές δεσμεύσεις και αρνήθηκαν να υπηρετήσουν το τέχνασμα της αληθοφάνειας (με όποιες συνέπειες μπορεί να έχει η άρνηση αυτή ως προς τη χρήση αφηγηματικών τεχνικών). Τα υφολογικά τεχνάσματα που εφαρμόστηκαν, όπως τα ποικίλα είδη επαναφοράς και επανάληψης, οι ελεύθεροι και μνημονικοί συνδυασμοί, τα τυπογραφικά κενά, ο εκτροχιασμός της γραμμής της ιστορίας, οι αταύτιστοι ομιλητές, οι απότομες αλλαγές των οπτικών γωνιών, η εκτεταμένη χρήση του μοντάζ σε συνδυασμό με τη χρήση της δημοτικής στις εκδοχές των διαλέκτων, η εξαιρετική μεταγραφή της προφορικότητας, ο συνδυασμός στοιχείων από την προφορική λαϊκή παράδοση με τις αυτο-αναφορικές πρακτικές του μοντερνισμού συστήνουν, κατά τη συγγρ., τη μοναδικότητα και την ιδιαιτερότητα του κειμένου στα λογοτεχνικά συμφραζόμενα της μεσοπολεμικής εποχής.

Παρά τις κάποιες παρατηρήσεις που θα είχε κανείς να κάνει (όπως για την αποκλειστική εστίαση σε λογοτεχνικά τεχνάσματα [του ΕΜ], την υπερεκτίμηση της στενής σχέσης ανάμεσα στις ΔΝ και σε άλλα κείμενα της Αξιώτη, τις επαναλήψεις που συναντά κανείς στη μελέτη), η συμβολή της διατριβής παραμένει ακέραιη: συνεισφέρει στην επανεκτίμηση του θησαυρού που άφησε η Αξιώτη για τα σύγχρονα νεοελληνικά γράμματα, αρνείται να θεωρήσει αυτονόητη την ένταξη της Αξιώτη στον υπερρεαλισμό, δείχνει με εναργή τρόπο την προσφορά της στη λογοτεχνική ιστορία, τον συνδυασμό δηλαδή μιας πρωτοποριακής και πειραματικής χρήσης της γλώσσας με τις λογοτεχνικές στρατηγικές του μοντερνισμού, την αναπαραγωγή της πολλαπλότητας και εκφραστικότητας του προφορικού λόγου με τη δημιουργία γλωσσο-εικόνων και την υπέρβαση, μ' αυτό τον τρόπο, των ορίων του ηθογραφικού ρεαλισμού, ερευνά συστηματικά τόσο μορφικά όσο και θεματικά την ιδιαιτερότητα του ΔΝ και παρακάμπτει τον σκόπελο της αποκάλυψης του ενός και μοναδικού «νοήματος του έργου». Εντέλει η ανάλυση του ΔΝ καθιστά αναλώσιμο/αναγνώσιμο ένα κείμενο που γενικά θεωρήθηκε δύσβατο και, κατά τον κειμενικό διαχωρισμό του R. Barthes, *scriptible/writerly*.

Σημαντική είναι ακόμη και η πρόταση-πρό(σ)κληση που καταθέτει η συγγρ. για ένα ζήτημα που χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση και ξεπερνά τα όρια αυτής της εργασίας: «Αν και πώς οι πρακτικές γραφής της Αξιώτη συσχετίζονται οργανικά με τη γυναικεία λογοτεχνία, συσχετίζονται με τη "γυναικεία πρόταση" (V. Woolf), και, πιο γενικά, με την πολιτική και την ποιητική του γυναικείου λογοτεχνικού κανόνα στην Ελλάδα» (σ. 361).

Μνήμη Σταμάτη Καρατζά. Ερευνητικά προβλήματα νεοελληνικής φιλολογίας και γλωσσολογίας, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη 5-7 Μαΐου 1988, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 435.

Ο τόμος αυτός περιέχει τις ανακοινώσεις που έγιναν στην επιστημονική συνάντηση η οποία ήταν αφιερωμένη στη μνήμη του καθηγητή Σταμάτη Καρατζά με την ευκαιρία της συμπλήρωσης δύο χρόνων από τον θάνατό του. Η επαινετή αυτή πρωτοβουλία οφείλεται στον Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Στην αρχή παρατίθεται ένα σύντομο αλλά μεστό περιεχομένου βιογραφικό σημείωμα του τιμώμενου καθηγητή (σσ. 17-19) και η εργογραφία του (σσ. 21-25). Ο Σταμάτης Καρατζάς (1913-1986) είχε λαμπρή πανεπιστημιακή σταδιοδρομία. Δίδαξε νεοελληνική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου, στο οποίο έγινε το 1959 έκτακτος καθηγητής. Το 1960 δίδαξε νεοελληνικά ως επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Aix-en-Provence, στο οποίο επανήλθε ως καθηγητής όταν δραπέτευσε στη Γαλλία το 1969. Το 1964 εκλέχτηκε καθηγητής της Νεότερης Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και αποσπάστηκε στη νεοϊδρυμένη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων ως το 1967. Ένα χρόνο αργότερα απολύθηκε από τη θέση του για να επανέλθει μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974. Είχε όμως κλονιστεί σοβαρά η υγεία του και έτσι αναγκάστηκε να αποχωρήσει το 1977 από το Πανεπιστήμιο με έκδηλη πικρία γιατί δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει τους μακρόπνοους ερευνητικούς του στόχους. Το συνολικό επιστημονικό έργο του Καρατζά δεν υπερβαίνει τα 60 δημοσιεύματα, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η προσφορά του στη νεοελληνική φιλολογία και τη γλωσσολογία είναι μικρή. Τα βιβλία του *Υποκοριστικά Κύμης και περιχώρων*, Αθήνα 1954, *L'origine des dialectes néo-grecs de l'Italie Méridionale*, Παρίσι 1958, *Les Tsacones*, Βερολίνο 1976 και η μετάφραση, με βελτιώσεις, του έργου του A. Mirambel, *Η νέα ελληνική γλώσσα, περιγραφή και ανάλυση*, Θεσσαλονίκη 1978, δείχνουν έναν επιστήμονα με συνθετικές ικανότητες, πρωτοτυπία σκέψεως και μεταφραστική ευαισθησία. Οι διαλεκτολογικές και τοπωνυμικές του μελέτες (κυρίως για την παλιά Αθήνα, την Κύμη και την Σκύρο) περιέχουν πολύτιμο υλικό, ενώ η συμβολή του στην ανακάλυψη και έκδοση πλουσιότατης ανέκδοτης αλληλογραφίας των πρώτων δημοτικιστών είναι κατά γενική ομολογία ανεκτίμητη.

Η γοητεία που ασκούσε ως δάσκαλος και η αγωνιστική του παρουσία για ένα ελεύθερο και καλύτερο πανεπιστήμιο, σε συνδυασμό με την άρτια επιστημονική του κατάρτιση και έρευνα σε δυο σημαντικούς επιστημονικούς κλάδους, της νεοελληνικής φιλολογίας και λογοτεχνίας, ερμηνεύουν τον θαυμασμό, την αγάπη και εκτίμηση πολυάριθμων μαθητών και συναδέλφων του. Εκτός από το παρόν αφιέρωμα ο Καρατζάς ευτύχησε να δει την *Αντίχαρη, Αφιέρωμα στον Σταμάτη Καρατζά*, Αθήνα 1984, που εξέδωσε το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο σε έναν ογκώδη τόμο 498 σελίδων με 36 σπουδαίες μελέτες φίλων,

συναδέλφων και μαθητών του.

Και ο παρουσιαζόμενος εδώ τόμος δεν υστερεί καθόλου σε ποικιλία και πρωτοτυπία θεμάτων. Αρκεί μια απλή καταγραφή των περιεχομένων του τόμου για να φανεί του λόγου το αληθές:

Γ. Π. Σαββίδη, «Εκδοτικές περιπέτειες των μεταφράσεων του Σαίξπηρ από τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη» (σσ. 27-42). Χ. Δ. Γουινιά, «Η λειτουργία του μύθου στη νεοελληνική δραματουργία: ένα παράδειγμα» (43-56). Έ. Βαφειάδου, «Ο Σέντζας του Παντελή Χορν» (57-66). Β. Κατσαρού, «Οι εξάμετροι στίχοι των χφφ Paris gr. 2750A, φφ. 1-88 και Vatic. gr. 1898, φφ. 342-393» (67-92). Ν. Παπατριναφύλλου-Θεοδωρίδη, «Γύρω από το θέμα της παράδοσης των βυζαντινών επιστολών» (93-100). R. Beaton, «Πτωχοπροδρομικά Γ': Η γθοποιία του άτακτου μοναχού» (101-108). Εύδ. Θ. Τσολάκη, «*Τιμαρίων*: Μια νέα ανάγνωση» (109-118). Α. F. van Gemert, «Ο Ρόδιος ποιητής Εμμανουήλ Λιμενίτης» (119-132). Ά. Φραντζή, «*Καλλιόπη παλινσοσούσα, ή περί ποιητικής μεθόδου του Χαρίσιου Μεγδάνη* (1819)» (133-146). Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Οι διπλωματικές πρωτοβουλίες του Στέφανου Ξένου για την προσάρτηση της Ηπειροθессαλίας και ο σατιρικός τύπος της εποχής» (147-162). Σ. Ιλίνσκαγια, «Μια ελληνική παρουσία στο χώρο του ρωσικού συμβολισμού» (163-174). Γ. Κεχαγιόγλου, «Η πρώτη νεοελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη*» (175-184). Γ. Παπακώστα, «Τέσσερα άγνωστα ημερολόγια του Γ. Δροσίνη» (217-224). Α. Κεχαγιά-Λυπουρλή, «"Αγαπητέ μου Βασίλη": Συμπληρωματικά στοιχεία για την ιστορία των Μακεδονικών Ημερών από την αλληλογραφία Ξεφλούδα - Τατάκη» (257-270). Ν. Δ. Τριναφύλλοπουλου, «Σημειώσεις στον Σκαρίμπα» (271-280). Κ. Στεργιόπουλου, «Τα σύμβολα στην πεζογραφία του Σπύρου Πλασκοβίτη» (281-286). Ν. Χαραλαμπίδου, «Αφηγηματική τεχνική και ιδεολογία: Οι λογοτεχνικές προσδοκίες της Αριστεράς (1945-1955) και η περίπτωση του Δημήτρη Χατζή» (287-332). Γ. Σιβροπούλου-Καπλάνη, «Η ξένη λογοτεχνία στα "Κείμενα Νεοελληνικής λογοτεχνίας" της Μέσης εκπαίδευσης» (345-354). Μ. Ρεγί, «Μια υπόθεση για την καταγωγή του ελληνικού δεκατρισύλλαβου» (401-416). Ευρ. Γαραντούδη, «Προβλήματα ορολογίας και μεθόδου της νεοελληνικής μετρικής» (417-436).

Χωρίς να παραγνωρίζω τη σημασία των παραπάνω μελετών θα αναφερθώ λόγω ειδικότητας στις ακόλουθες γλωσσολογικές μελέτες του τόμου:

Ν. Αποστολίδου, «Ο Παλαμάς και το *Ταξίδι* του Ψυχάρη. Μια τρικυμιώδης σύμπλευση» (σσ. 185-196): Η συγγραφέας παρακολουθεί με ιδιαίτερη επιτυχία τις φάσεις που διήλθε η παλαμική αντιμετώπιση του *Ταξιδιού*, συμβάλλοντας έτσι στην καλύτερη μελέτη του Παλαμά ως κριτικού. Αφού αναφερθεί στις μεταβολές και τις συχνές αντιφάσεις του Παλαμά στο γλωσσικό ζήτημα, σχολιάζει τις απόψεις του για το *Ταξίδι* επιμένοντας περισσότερο στις επιφυλάξεις του για το επαναστατικό, όπως το χαρακτήρισε ο ίδιος, αυτό έργο. Ο Παλαμάς θεωρεί αυστηρά τα κριτήρια με τα οποία ο Ψυχάρης αποφασίζει τι είναι δημοτικό και τι όχι, διατυπώνοντας παράλληλα την ορθή άποψη που τελικά σήμερα έχει επικρατήσει ότι οι ευρύτατα χρησιμοποιούμενες από τον λαό λέξεις και φράσεις της καθαρεύουσας μπορούν να θεωρηθούν δημοτικές και επομένως να γίνει αποδεκτή η χρήση τους. Με αφορμή την εμπαθή επίθεση του Ψυχάρη εναντίον του Παλαμά το 1927 (βλ. τώρα τα νέα στοιχεία που φέρνει στη δημοσιότητα ο Εμμανουήλ Κριαράς, «Η σύγκρουση Παλαμά - Ψυχάρη για το βραβείο Nobel», στο βιβλίο του *Η γλώσσας μας. Παρελθόν και παρόν*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 27-40) ο ποιητής επανέρχεται στη μονολιθικότητα των κανόνων του Ψυχάρη που

κάνουν τη γλώσσα του αντιπαθητική ακόμη και σ' αυτούς που πιστεύουν στη δημοτική. Σημαντική είναι η διαπίστωση ότι και στην τρίτη φάση της παλαμικής αντιμετώπισης του Ψυχάρη (1925 κ.ε.) τονίζεται ότι η συμβολή του Ταξιδιού υπήρξε τεράστια στην εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας και ότι «η γλωσσική συνείδηση που πρόσφερε το Ταξίδι ήταν μια από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την επανατοποθέτηση του γλωσσικού παρελθόντος και την ανάπτυξη της ιστορίας της λογοτεχνίας» (195-196).

Γ. Μελισσαράτου, «Η χρήση του όρου “παραμύθι” και η τύχη του Γκάλλιβερ στον Ψυχάρη» (σσ. 197-216): Η συγγραφέας επισημαίνει την πολυσημία της λέξης *παραμύθι* στο έργο του Ψυχάρη, η οποία εκτός από τις τρέχουσες σημασίες «λαϊκή, προφορική αφήγηση» και «ψέμα, μύθευμα» δηλώνει «τα έντεχνα πεζά γενικά, δηλαδή είτε κείμενα αφηγηματικά, όπως το διήγημα ή το μυθιστόρημα, είτε κείμενα που, χωρίς να αφηγούνται μια ιστορία, υιοθετούν ύφος αφήγησης, όπως *Το ταξίδι μου*» (σ. 198). Η αποδελτίωση της λέξης στις επιστολές του Ψυχάρη προς τον Εφταλιώτη έδειξε ότι αποτελεί βασικό στοιχείο της αφηγηματικής ορολογίας. Στην εργασία αυτή επισημαίνεται η αντίφαση ότι «ενώ η ρομαντική διάσταση της επιλογής του όρου “παραμύθι” είναι καθοριστική για τη συγκρότηση της λογοτεχνικής θεωρίας του Ψυχάρη, δεν είναι καθοριστική για τη λογοτεχνική του παραγωγή» (211). Στη δεύτερη ενότητα της μελέτης συνδέεται επιτυχώς το αφήγημα («παραμύθι») του Ψυχάρη *Ο Μάγος με ένα είδος Γκουαλιβέρη* εμπνευσμένου από το περίφημο ομώνυμο έργο του Swift.

Χ. Α. Καραόγλου, «Ριμάριο: Ένα άγνωστο λεξικό του Κ. Π. Καβάφη (πρόδρομη ανακοίνωση)» (σσ. 225-232): Πρόκειται για σύντομη παρουσίαση ενός άτιτλου χειρογράφου, μια μορφή «ριμαρίου», δηλαδή ενός «λεξικού ομοιοκαταλήκτων λέξεων» που συνέταξε ο Καβάφης, προφανώς για προσωπική χρήση χωρίς όμως ποτέ να το ολοκληρώσει. Η σημασία του έργου για τη θεωρία του Καβάφη περί ομοιοκαταληξίας σε συνδυασμό με την πρακτική που ακολούθησε είναι προφανής.

Ν. Λυκούργου, «“Ένα λογοτεχνικό πείραμα”. Η μεταγλώττιση διηγημάτων του Α. Παπαδιαμάντη από τον Σ. Μυριβήλη» (σσ. 233-256): Στη μελέτη αυτή θίγεται ένα άκρως ενδιαφέρον και από την πλευρά της υφολογίας και της θεωρίας της μετάφρασης ερευνητικό αντικείμενο, όπως είναι η μεταγλώττιση λογοτεχνικών έργων από την καθαρεύουσα στη δημοτική. Ύστερα από σύγκριση αποσπασμάτων του πρωτοτύπου με την αντίστοιχη μεταγλώττιση και τις εύστοχες επισημάνσεις της, η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η προσπάθεια του Μυριβήλη να μεταγλωττίσει τα διηγήματα «Εξοχική Λαμπρή» και «Λαμπριάτικος Ψάλλης» πρέπει να θεωρηθεί «άτυχη», ενώ παράλληλα επισημαίνει τη δυσάρεστη απήχηση που είχε το λογοτεχνικό αυτό πείραμα στο χώρο της κριτικής. Σημαντική είναι η πληροφορία ότι «το αίτημα της μεταγραφής του παπαδιαμαντικού έργου σε απλούστερη από τη δική του γλώσσα διατυπώθηκε, για πρώτη φορά, στα μέσα της δεκαετίας του 1920, από τον Άριστο Καμπάνη» (245), ενώ πιθανόν μέσα στη δεκαετία του 1910 μεταγλωττίστηκε έργο του Παπαδιαμάντη από τον Μυτιληναίο δημοτικιστή Θ. Έξαρχο, πράγμα το οποίο

σημαίνει ότι η αδυναμία κατανόησης του έργου του δεν οφείλεται στην κατάργηση των αρχαίων ελληνικών ούτε στη λεξιπενία των νέων μας, όπως θέλουν σήμερα μερικοί να πιστεύουν. Πολύτιμη είναι, στο τέλος της μελέτης, η βιβλιογραφική καταγραφή μεταγλωττίσεων και διασκευών έργων του Παπαδιαμάντη, ένα θέμα το οποίο αξίζει να μελετηθεί σε ιδιαίτερη μονογραφία.

Η. Σ. Σπυρόπουλου, «Παιδεία γραμματική, παιδεία γλωσσική, ερμηνεία κειμένων» (σσ. 333-344): Όπως τονίζει ο ίδιος ο συγγραφέας, στόχος της μελέτης του είναι να θέσει μάλλον παρά να λύσει προβλήματα που συνδέονται με την εκσυγχρονισμένη γλωσσική παιδεία και την ερμηνεία λογοτεχνικών κειμένων στο σχολείο. Παρατίθεται το σκεπτικό της ανανέωσης του γλωσσικού μαθήματος από το Δημοτικό Σχολείο ως το Λύκειο με την εισαγωγή των νέων βιβλίων για τη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η σύνδεση της έκθεσης με τη διδασκαλία δόκιμων κειμένων και με τη γλωσσική διδασκαλία, όπως υλοποιείται μέσα από τα βιβλία της σειράς «Έκφραση-έκθεση για το Λύκειο». Οι επιφυλάξεις του συγγραφέα για την αποδοχή ως κύριου ρόλου της ερμηνείας λογοτεχνικών κειμένων την υπηρέτηση της γλωσσικής παιδείας και η άποψή του ότι τα κείμενα τα καταλληλότερα για να υπηρετήσουν την έκθεση-έκφραση «δεν είναι υποχρεωτικά τα πιο αξιόλογα, τα πιο αυθεντικά, τα πιο προσωπικά» (343) με βρίσκουν απόλυτα σύμφωνο. Ο κίνδυνος αδιαφοροποίησης μεταξύ τους γραπτών με την τυποποιημένη γλωσσική διδασκαλία είναι ήδη ορατός.

G. St. Henrich, «Τα ποντιακά στοιχεία σε ελληνόγλωσσο ισλαμικό κείμενο της εποχής του 1500» (σσ. 355-374): Ο συγγραφέας ασχολείται με το ελληνικό κείμενο (γραμμένο στο αραβικό αλφάβητο) του υπ' αριθμ. 4750 τετράγλωσσου ισλαμικού χειρογράφου του Μουσείου της Αγίας Σοφίας με τίτλο αραβικό που σημαίνει «Αραβο-περσο-ελληνο-σέρβικο Λεξικό», στην ουσία όμως πρόκειται για μια γλωσσική «μέθοδο» σε μορφή διαλόγου ανάμεσα σε δάσκαλο και μαθητή. Το κείμενο, πέρα από το ενδιαφέρον που παρουσιάζει για τη γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας της τότε εποχής, περιέχει άφθονα ποντιακά στοιχεία, τα οποία μας δείχνουν ενμέρει τη μορφή που είχε τότε η διάλεκτος. Εξετάζονται με ακρίβεια και πληρότητα διάφορα χαρακτηριστικά φωνητικά, μορφολογικά και συντακτικά φαινόμενα τα οποία διαφωτίζουν σημαντικές πτυχές της ιστορίας της ποντιακής.

J. Irigoien, «La représentation des consonnes géminées dans la brachygraphie italote» (σσ. 375-380): Ο Σταμάτης Καρατζάς στο πολύ γνωστό βιβλίο του *L'origine des dialectes néo-grecs de l'Italie Méridionale*, που έχει ήδη μνημονευτεί πιο πάνω, διατύπωσε την άποψη ότι οι νεοελληνικές διάλεκτοι της Κάτω Ιταλίας προέρχονται κατ' ευθείαν από την αρχαία ελληνική και ότι δεν οφείλονται σε επιβίωση βυζαντινού υποστρώματος, επικαλούμενος ανάμεσα στα τόσα σημαντικά επιχειρήματά του και το γεγονός της προφοράς των διπλών συμφώνων. Ο Irigoien επιβεβαιώνει την άποψη του Καρατζά στηριζόμενος στην ανάλυση του συστήματος της ιταλοβυζαντινής βραχυγραφίας (μέσα του 10ου αι.), στο οποίο τα διπλά σύμφωνα χωρίζονται κατά κανόνα σε δύο συλλαβές.

Γ. Γ. Αλισανδράτου, «Οι γλωσσικές απόψεις του Ν. Κονεμένου (1873-1875, 1895, 1901-1906)» (σσ. 381-400): Παρά το γεγονός ότι ο Κονεμένος δεν είχε ιδιαίτερη γλωσσολογική παιδεία οι απόψεις που διατυπώνει στα δοκίμιά του για τη γλώσσα και σε άλλα έργα του δείχνουν έναν σοβαρό και νηφάλιο λόγιο με ιδιαίτερα ευαίσθητο γλωσσικό αισθητήριο. Ο Αλισανδράτος παρατηρεί ότι «οι φωτεινές απόψεις και προτάσεις του Κονεμένου έμειναν στο περιθώριο της Επτανήσου, απαρατήρητες και ασχολίαστες από τους λογίους των Αθηνών» (389). Δεκαπέντε χρόνια πριν από το *Ταξίδι* του Ψυχάρη διατυπώνει πρωτοποριακές απόψεις τις οποίες επεσήμανε ο Krumbacher, θέλησε όμως να αγνοεί ο Ψυχάρης, που όμως αργότερα «κάνει μια συγκρατημένη παλινωδία απέναντι στον Κονεμένο» (391). Δεν ήταν καθόλου αυτονόητο για την εποχή του η άποψη που διατύπωσε ο Κονεμένος ότι πρέπει να έρθουμε σε συμβιβασμό και να πάρουμε από την αρχαία (επομένως και από την καθαρεύουσα) όσα λόγια στοιχεία μας χρειάζονται ή ότι οι ξένες λέξεις όταν είναι κοινές είναι σεβαστές. Ακόμα και η περίφημη φράση του Λορέντζου Μαβίλη κατά την αγόρευσή του στη βουλή το 1911 ότι «χυδαία γλώσσα δεν υπάρχει, υπάρχουν χυδαίοι άνθρωποι» έχει το προηγούμενό της, όπως δείχνει ο συγγραφέας της μελέτης αυτής, σε κείμενα του Κονεμένου τα οποία και παραθέτει. Ο Κονεμένος αναγνωρίζει τη μεγάλη συμβολή του Ψυχάρη στη λύση του γλωσσικού ζητήματος, διατυπώνει όμως και σοβαρές αντιρρήσεις για τους αυθαίρετους «νόμους» του και τις ισοπεδωτικές λύσεις που πρότεινε. Γενικά η εργασία αυτή παρουσιάζει κατά τρόπο ολοκληρωμένο τις γλωσσικές ιδέες του Κονεμένου, ενός σπουδαίου λογίου στον οποίο ανήκει δικαιολογημένα σημαντική θέση στην ιστορία του δημοτικισμού.

Η αναπόφευκτα αποσπασματική παρουσίαση των παραπάνω εργασιών και η αναγκαστικά απλή παράθεση των τίτλων άλλων εξίσου σημαντικών μελετών που περιέχει ο σπουδαίος αυτός τόμος έδειξε, νομίζω, ότι δεν είναι σωστό να αποσιωπούνται από την κριτική μελέτες που δημοσιεύονται σε συλλογικούς τόμους, ευρύτατα διαδεδομένη τακτική η οποία, αν συνεχιστεί, θα αμβλύνει ακόμα πιο πολύ την ήδη υποτονική κριτική στη χώρα μας. Ο Σταμάτης Καρατζάς ανήκει στους λίγους πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές που τιμήθηκε από τους μαθητές και τους συναδέλφους του με δύο τιμητικούς τόμους οι οποίοι αποτελούν σπουδαία συμβολή στη μελέτη προβλημάτων της νεοελληνικής λογοτεχνίας και γλώσσας, τομείς που καλλιέργησε με ιδιαίτερη επιτυχία ο αείμνηστος καθηγητής.